

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΚΑΙ ΩΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΗΜΑ

Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά Β*, 1337a

1. Ο θεσμός

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειξαν οι αρχαίοι συγγραφείς για τον θεσμό του γυμνασίου και για τα αντίστοιχα μνημειακά οικοδομήματα έχει επανειλημμένως τεκμηριωθεί στη σημερινή ιστορική έρευνα⁵³. Παρά τις συχνές, ετερογενείς αναφορές της αρχαίας γραμματείας στο γυμνάσιο, βασικά ερωτήματα που αφορούν στη λειτουργία του γυμνασίου, όπως σε ποιους ακριβώς απευθυνόταν, ποιοι υπήρξαν οι στόχοι του και πώς αυτοί εξελίχθηκαν με την πάροδο του χρόνου, αποδεικνύεται δύσκολο να απαντηθούν εφόσον κανείς επιχειρήσει να τα αντιμετωπίσει για το σύνολο των ελληνικών πόλεων⁵⁴. Η ιστορία του γυμνασίου ξεκινά το αργότερο στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. σύμφωνα με τις παλαιότερες, τυχαίες αναφορές στην αρχαία γραμματεία⁵⁵. Για τα πρώτα γυμνάσια στην Αθήνα γνωρίζουμε μόνο ότι η λειτουργία τους συνδεόταν με ιερά των θεών. Με τη μελέτη ενός ολοένα αυξανόμενου αριθμού επιγραφών των ύστερων κλασικών και κυρίως των ελληνιστικών χρόνων διαπιστώνεται ότι η λειτουργία του γυμνασίου δεν υπήρξε σε όλες της τις πτυχές ομοιόμορφη σε κάθε ελληνική πόλη, ούτε η εξέλιξη του θεσμού ενιαία στην πάροδο των χρόνων⁵⁶: ο προσδιορισμός των στόχων του, η οργάνωση και η εκτέλεση του εκπαιδευτικού προγράμματος, ο τρόπος διοικητικής οργάνωσης και οικονομικής του υποστήριξης παρουσιάζουν, στον βαθμό που μας είναι γνωστά, τοπικές και χρονικές ιδιαιτερότητες. Το φαινόμενο αυτό γίνεται κατανοητό, όταν εξετάζεται στο πλαίσιο της αυτονομίας που παρουσιάζει η κάθε πόλη της ελληνικής αρχαιότητας σε ό,τι αφορά τις ιδιαίτερες πολιτειακές, θεσμικές, θρησκευτικές ή κοινωνικές παραδόσεις της. Κατά κανόνα, ωστόσο, το γυμνάσιο αποτελεί από τον 4ο αι. π.Χ.

κ.ε. οργανωμένο θεσμό, υπό την έννοια ότι η λειτουργία του διέπεται από συγκεκριμένους κανονισμούς

53. Συγκεντρωμένες τις παραπομπές στους αρχαίους συγγραφείς, κυρίως των ύστερων χρόνων, ο οποίοι σημειώνουν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο τη σημαντική θέση που κατείχε το γυμνάσιο ανάμεσα στα υπόλοιπα δημόσια ιδρύματα της ελληνικής πόλης βλ. στον Forbes 1945, 32 κ.ε. Πρβ. Gauthier 1995, 1.

54. Η λειτουργία του γυμνασίου αποτελεί ένα θέμα μελέτης ευρύτατο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον, για το οποίο, ωστόσο, λείπει από τη σημερινή έρευνα μια μονογραφία που να συστηματοποιεί τις έως σήμερα γνώσεις μας. Από ένα πλήθος μελετών που περιλαμβάνουν σχετική θεματολογία θα πρέπει να αναφερθούν καταρχήν οι παλαιότερες, ωστόσο θεμελιώδεις, μελέτες του C. A. Forbes, *A Contribution to the Greek Associations* (1933) και «Expanded Uses of the Greek Gymnasium», *CIPhil* 40, 1945, 32-42· του H. I. Marrou, *Histoire de l'Éducation dans l'antiquité* (1950) και του Nilsson 1955. Από τις πιο πρόσφατες εργασίες επιλεκτικά αναφέρουμε μόνο τη σημαντικότερη δημοσίευση του γυμνασιαρχικού νόμου της Βέροιας, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, και την ακόλουθη συμβολή του P. Gauthier, *Notes sur le rôle du gymnase dans les cités hellénistiques*, στον τόμο: Wörle – Zanker 1995, 1-12. Άρθρα που εξετάζουν ανάλογα ζητήματα αποτελούν συχνά περιεχόμενο της περιοδικής (ετήσιας) γερμανικής έκδοσης *Nikephoros*, που έχει ως θεματικό άξονα τον αθλητισμό στον αρχαίο ελληνιστικό κόσμο. Κατευθυντήριος, τέλος, είναι ο τόμος που προέκυψε από την πρόσφατη επιστημονική συνάντηση για το ελληνιστικό γυμνάσιο που διοργανώθηκε στη Φραγκφούρτη, βλ. Kah – Scholz 2004. Στον τόμο αυτό ανακεφαλαιώνονται τα ζητήματα που αφορούν τους τομείς δραστηριότητας του αρχαιοελληνικού γυμνασίου, παρουσιάζεται πλούσιο, νεότερο επιγραφικό υλικό και συγκεντρώνεται η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για μια εκτενή, κριτική παρουσίαση της ιστορίας της έρευνας του γυμνασίου βλ. την εισαγωγή στον παραπάνω τόμο από τον Scholz, (ό.π.) 16 κ.ε.

55. Βλ. παρακάτω σημ. 176.

56. Πρβ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 180. Gauthier 1995, 5, 9. H. J. Gehrke, *Die Entwicklung des Gymnasiums zur Institution der Sozialisierung in der Polis*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 413 κ.ε.

που συστηματοποιούνται και ορίζονται στο πλαίσιο επίσημων διατάξεων⁵⁷. Στην Αθήνα, οι πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούσαν στη λειτουργία του θεσπίστηκαν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Δημοσθένη (24, 114) και του Αισχίνη (*Κατὰ Τιμ.* 7-11), ήδη από τον Σόλωνα⁵⁸. Αναφορές σε νόμους με ανάλογο περιεχόμενο σώζονται από επιγραφές διαφόρων πόλεων⁵⁹. Οι πιο ολοκληρωμένες πηγές προέρχονται από την ελληνιστική Μακεδονία. Ο πληρέστερα έως σήμερα σωζόμενος γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας που πρέπει να ψηφίστηκε μεταξύ του 180 και του 175 π.Χ.⁶⁰ και ο αδημοσίευτος ακόμη εφηβιαρχικός νόμος από την Αμφίπολη του 24/23 π.Χ.⁶¹ παραδίδουν «κατά συστηματικό τρόπο πληροφορίες γνωστές ήδη από πολλά κείμενα ποικίλης προελεύσεως»⁶² και μας επιτρέπουν παρά «τον ιδιαίτερο μακεδονικό χαρακτήρα τους»⁶³ να παρακολουθήσουμε σημαντικές πτυχές της λειτουργίας ενός ελληνιστικού γυμνασίου. Ένα γενικό μόνο περίγραμμα της λειτουργίας του γυμνασίου θα επιχειρήσουμε να δώσουμε αμέσως παρακάτω με βάση την έως σήμερα έρευνα.

1.1 Οἱ φοιτῶντες εἰς τὸ γυμνάσιον

Το ερώτημα ποιοι ήταν οι στόχοι του ελληνιστικού γυμνασίου σχετίζεται άμεσα με το ερώτημα σε ποιους αυτό απευθυνόταν. *Οἱ φοιτῶντες εἰς τὸ γυμνάσιον*⁶⁴ (συναντώνται επίσης και άλλοι όροι, όπως *οἱ παλαιστρίται* ή *οἱ ἀλειφόμενοι*⁶⁵) ήταν κατά κανόνα άρρενες γόννοι ελεύθερων πολιτών⁶⁶. Η πρόσβαση στο γυμνάσιο κατά την εκπαιδευτική λειτουργία ήταν ελεγχόμενη και οι ώρες κατά τις οποίες το γυμνάσιο λειτουργούσε ως εκπαιδευτήριο συγκεκριμένες⁶⁷. Όσοι ασκούσαν στο γυμνάσιο ταξινομούσαν με βάση την ηλικία τους σε διαφορετικές βαθμίδες που προσδιορίζονταν με ανάλογους όρους. Συνηθέστερα στις πηγές συναντώνται οι όροι *παῖδες*, *ἔφηβοι*, *νέοι* και *ἄνδρες*⁶⁸. Οι ίδιοι οι αρχαίοι όροι, όπως και τα όρια ηλικίας στα οποία ο καθένας αντιστοιχοῦσε, ποικίλλουν ανάλογα με την πόλη ή την εποχή⁶⁹.

57. Για τον δημόσιο χαρακτήρα των γυμνασίων βλ. Forbes 1945, 32, όπου συγκεντρωμένες οι σχετικές αναφορές στην αρχαία γραμματεία. Πρβ. Gauthier 1995, 7 κ.ε. (όπου όμως αναφέρονται και περιπτώσεις στις οποίες το γυμνάσιο αυτοδιοικείται ανεξάρτητα από την πόλη). Επιπλέον, στην αρχαία γραμματεία αναφέρονται παλαιστρες με την επωνυμία πλούσιων πολιτών. Για τη σχετική συζήτηση σε ό,τι αφορά τη λειτουργία ιδιωτικών παλαιστρών και τις αντίστοιχες αναφορές στην αρχαία γραμματεία, βλ. Delorme 1960, 59 και 159 (Δήλος). v. Hesberg 1994, 15 και τελευταία W. S. Morison, "An honorary deme decree and the administration of a palaistra in Kephissia", ZPE 131, 2000, 93-98.

Υπαιγιμός σε ιδιωτικές παλαιστρες διαπιστώνεται και στον νόμο της Βέροιας, SEG XXVII 261, Β στ. 4-5. Πρβ. Gauthier 1995, 6 σημ. 40.

58. Βλ. Delorme 1960, 36 κ.ε., ο οποίος ωστόσο θεωρεί τις μαρτυρίες αυτές αναχρονιστικές. Ακόμη, βλ. D. Kyle, "Solon and Athletics", *AncW* 9, 1984, 99-102.

59. Διάταγμα Φιλίππου Ε' σχετικά με την οργάνωση στεφανιτών αγώνων στις μακεδονικές πόλεις: BE 1987, 704. Πρβ. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, AD 36, 1978, Χρονικά 295, πίν. 140α-β. Αναφορά σε γυμνασιαρχικό νόμο στην Αιγιάλη της Αμοργού, 2ος αι. π.Χ.: IG XII, 7 515 στ. 81-83 (αρ. κατ. 46.E1). Παιδονομικός νόμος Μιλήτου: SIG³ 577. Πρβ. SIG³ 578 στ. 32-33.

60. SEG XXVII 261 (200-166 π.Χ.). L. Moretti, RFIC 1982, 45-63. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 35 κ.ε. (για τη χρονολόγηση). EKM 1. Βέροια 77 κ.ε. αρ. 1 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη SEG LIV 602, αρ. 1.

61. Κ. Λαζαρίδη, ΠΑΕ 1984, 37. Η ίδια, Έργον 1984, 22 κ.ε. SEG XXXIV 602. BE 1987, 434 αρ. 704, I. Η δημοσίευση της επιγραφής αναμένεται σύντομα από τους Κ. Λαζαρίδη και Π. Νίγδελη.

62. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 181.

63. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 181.

64. EKM 1. Βέροια 77 κ.ε. αρ. 1, Β. στ. 7-8 (Νόμος Βέροιας).

65. Για τον αρχαίο όρο *παλαιστρίτης*, βλ. M. W. Dickie, "Palai-στρίτης – palaestrita. Callisthenics in the Greek and Roman gymnasium", *Nikephoros* 6, 1993, 105-151. Πρβ. λ.χ. SEG XLIII 1215. Ο όρος αναφέρεται σε όσους ασκούσαν στο γυμνάσιο, δεν είναι όμως σαφές αν αφορά μια συγκεκριμένη ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διακρίνεται από το σύνολο των ασκουμένων ή αν αφορά ολόκληρο το σύνολο των ασκουμένων. Αντίστοιχα, για τον όρο *ἀλειφόμενοι*, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 57 κ.ε. και Chankowski 2010, κυρίως 265-267.

66. Για τη συχνή παρουσία ξένων στο γυμνάσιο από το τέλος του 2ου αι. π.Χ., βλ. κυρίως O. W. Reinmuth, *The Foreigners in the Athenian Ephebeia* (1929). S. Follet, "Éphèbes étrangers à Athènes: Romains, Milésiens, Chypriotes", *CCEC* 7, 1988, 19-32. Gauthier 1995, 9 κ.ε. M. Sartre, *Ελληνιστική Μικρασία. Από το Αιγαίο ως τον Καύκασο 334-31 π.Χ.* (μτφ. Δ. Παλαιθοδόωρος 2006) 208. Πιο συγκεκριμένα για τη συμμετοχή ξένων στο σώμα των εφήβων βλ. παρακάτω σημ. 78. Για τη διοργάνωση αθλητικών αγώνων γυναικών βλ. Gauthier - Hatzopoulos 1993, 157 κ.ε. Gauthier 1995, 9 κ.ε.

67. Έτσι τουλάχιστον συμπεραίνουμε από την αναλυτική μαρτυρία του γυμνασιαρχικού νόμου της Βέροιας, όπου ορίζονται αυστηροί περιοριστικοί κανόνες εισόδου στο γυμνάσιο, η παράβαση των οποίων επέφερε υψηλά πρόστιμα (SEG XXVII 261, Α στ. 26-32). Σύμφωνα με τον νόμο, η είσοδος στο γυμνάσιο αποκλειόταν στους δούλους, τους απελεύθερους ή τους γιούς τους, τους εκδιδόμενους, τους καταδικούς, τους μεθυσμένους, αυτούς που για κάποιον λόγο ήταν ανίκανοι να εκγυμνασθούν, αλλά και για ορισμένες κατώτερες κοινωνικές ομάδες, όπως οι μικροτεχνίτες και οι μικροέμποροι, βλ. αναλυτικά Gauthier – Hatzopoulos 1993, 78 κ.ε. Για τους περιορισμούς συμμετοχής στο γυμνάσιο βλ. τελευταία και J. Kobes, *Teilnahme klauseln beim Zugang zum Gymnasium*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 237 κ.ε. Πρβ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 59 κ.ε. όπου και άλλα παραδείγματα.

68. Forbes 1933, 2. Chankowski 2010, 249 κ.ε.

69. Από τον 3ο αι. π.Χ. αναφέρονται σε σχέση με τους αγώνες διάφοροι όροι που αφορούν την κατηγοριοποίηση των διαγωνι-

Ο διαχωρισμός των ασκουμένων σε ηλικιακές τάξεις συνεπαγόταν χωριστή άσκηση ανάλογα με την περίπτωση είτε σε διαφορετικές ώρες⁷⁰ είτε ίσως σε διαφορετικούς χώρους του ίδιου συγκροτήματος⁷¹ είτε, ακόμη, σε διαφορετικά οικοδομήματα στην περίπτωση πόλεων με μεγαλύτερο πληθυσμό⁷². Ο διαχωρισμός των παιδών⁷³, αλλά και των ἐφήβων από τους μεγαλύτερους, κρινόταν απαραίτητος, προκειμένου να αποφευχθούν φαινόμενα όπως η αταξία στην εκτέλεση του ημερήσιου προγράμματος ή ακόμη και η παιδεραστία⁷⁴.

Η πρώτη περίπτωση θεσμού ἐφηβείας μάς είναι γνωστή από την αθηναϊκή πολιτεία⁷⁵. Σκοπός του θεσμού ήταν η υποχρεωτική, διετής, στρατιωτική εκπαίδευση με έξοδα της πολιτείας των αρρένων που συμπλήρωναν το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους⁷⁶.

ζομένων με κριτήριο την ηλικία, π.χ. ἐξέφηβοι, νεανίσκοι, ἀγένοιοι κ.ά. Βλ. συγκεντρωμένα παραδείγματα στον K. Schneider, Die griechischen Gymnasien und Palästren nach ihrer geschichtlichen Entwicklung (1908) 73 κ.ε., 128 κ.ε. Forbes 1933, 2. Στη διαφορετική χρήση των όρων ανάλογα με τον τόπο και την εποχή πρέπει να οφείλεται η διαφωνία που παρατηρείται μεταξύ των Nilsson 1955, 35 κ.ε. και Marrou 1961, 198 κ.ε. σχετικά με τα όρια της ηλικίας που αντιπροσωπεύει η κάθε ομάδα. Για το θέμα, βλ. ακόμη Delorme 1960, 474 κ.ε. Glass 1988, 163 με σημ. 69. Gauthier 1995, 5 κ.ε., 12 κ.ε. Ο ίδιος, BE 1996, 1. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 76 κ.ε. Weiler 2004, 31 κ.ε. B. Dreyer, Die Neoi im hellenistischen Gymnasion, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 212 κ.ε., ο οποίος διαχωρίζει τους νέους από τους νεανίσκους. Στους τελευταίους αναγνωρίζει (παρα)στρατιωτικό χαρακτήρα. Βλ. ακόμη Habicht 1994, 87 κ.ε. (για τα Παναθήναια). N. B. Crowther, “The age-category of boys at Olympia”, Phoenix 42, 1988, 304 κ.ε. (για τους Ολυμπιακούς αγώνες). M. Golden, Sport and Society in Ancient Greece (1998) 104 κ.ε. (για τα Θήσσια και άλλες εορτές). Βλ. τελευταία και Chankowski 2010, 249 κ.ε. και κυρίως 268.

70. Λ.χ. από τους νόμους της Βέροιας (SEG XXVII 261 B, στ. 2) και της Αμφίπολης (ό.π. σημ. 61) προκύπτει ότι το ημερήσιο ωρολόγιο πρόγραμμα των γυμνασίων οργανώνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξυπηρετήσει τις διαφορετικές ηλικίες ασκουμένων. Βλ. και την κατ’ εξαίρεση περίπτωση στην Αλικαρνασσό, όπου οι νέοι εξαναγκάζονται να χρησιμοποιούν για συγκεκριμένες ώρες την παλαίστρα των παιδών, επειδή το γυμνάσιό τους επισκευαζόταν, βλ. Gauthier 1995, 6 σημ. 45. Ωστόσο, η κοινή άσκηση εφήβων και νέων υπό την εποπτεία ενός γυμνασιάρχου μαρτυρείται συχνά, βλ. Forbes 1933, 45. Και στη Βέροια οι ἐφηβοί ασκούσαν μαζί με όσους από τους νέους ήταν μικρότεροι των 22 ετών, βλ. SEG XXVII 261, B στ. 11.

71. Από όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει γραπτή μαρτυρία γι’ αυτήν την περίπτωση, τη θεωρώ όμως μια υπόθεση λογική. Κλειστές αίθουσες ή εξέδρες επαναλαμβάνονται κατά κανόνα στις κατόψεις των παλαιστών (λ.χ. Ολυμπία, Αμφίπολη, Περγάμος κ.ά.) και ίσως να εξυπηρετούσαν ακριβώς την ταυτόχρονη, αλλά ξεχωριστή εκπαίδευση διαφορετικών «τάξεων». Το ενδεχόμενο, λ.χ., διάκρισης των παιδών κατά την εκπαίδευσή τους σε περισσότερα τμήματα

έχει θεωρηθεί πιθανό για τα γυμνάσια της Τέω και της Εφέσου, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 74 σημ. 1.

72. Ο όρος *Παιδιῶν* που αναφέρει ο Πausanias (2,10,1) στη Σικυώνα ερμηνεύτηκε από τους σημερινούς ερευνητές ως γυμνάσιο για παιδιά, βλ. Delorme 1960, 99. Με σαφήνεια αναφέρονται ιδρύματα προορισμένα για τους *παῖδες* στην Αλικαρνασσό (3ος αι. π.Χ. L. Migeotte, L’emprunt public dans les cités grecques: recueil des documents et analyse critique [1987] αρ. 101, 7-13 και αρ. 102) και τη Μίλητο (γυμνάσιο του Ευδαίμονα, αρχές 2ου αι. π.Χ., SIG³ 577, 32 και 83-86. Βλ. και Delorme 1960, 126 κ.ε.). Κατ’ αναλογία έχει εκφραστεί η άποψη ότι το κατώτερο άνηδρο του γυμνασίου της Περγάμου ήταν προορισμένο για τους *παῖδες*. Βλ. σχετικά Gauthier 1995, 4. Ακόμη, Gauthier – Hatzopoulos 1993, 72 σημ. 2 και Glass 1981, 174, όπου και άλλα παραδείγματα. Σε αυτά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε την περίπτωση του κάτω γυμνασίου της Ρόδου (αρ. κατ. 59), από όπου προέρχονται τα τρία αναθήματα των επιστητών των παιδών (βλ. εδώ αρ. κατ. 59.E1-3), γεγονός που νομίζουμε ότι θα μπορούσε ίσως να ερμηνευτεί ως ένδειξη για τη λειτουργία του κτηρίου αποκλειστικά για τους *παῖδες*. Άλλωστε, στη Ρόδο υπήρχε την ίδια εποχή ακόμη ένα τουλάχιστον γυμνάσιο. Επιπλέον, ένα γυμνάσιο για το οποίο έχουμε γραπτή μαρτυρία ότι προοριζόταν για την άσκηση των *ἐφήβων* είναι αυτό της Πελλήνης (Πaus. 7,27,5). Αντιθέτως, αυθαίρετη αποδεικνύεται η ονομασία του γυμνασίου της Θήρας ως «γυμνάσιο των εφήβων» που επικράτησε στη σημερινή έρευνα, βλ. σελ. 290 στον αρ. κατ. 48. Οικοδομήματα ειδικά προορισμένα για τους νέους αναφέρονται στις Συρακούσες (Πλουτ. Τιμ. 39,4) και τη Μίλητο (Forbes 1933, 50 με σημ. 24). Γυμνάσια για την άσκηση ανδρών μεγαλύτερης ηλικίας (των *γηραιότερων* ή *πρεσβυτέρων*) αναφέρονται στη Σάμο (L. Robert, “Inscriptions de Lesbos et de Samos”, BCH 59, 1935, 477), τη Μίλητο (Forbes 1933, 50 με σημ. 26), ίσως και τη Χίο (βλ. αρ. κατ. 52).

73. Από ποια ηλικία ξεκινούν οι *παῖδες* να φοιτούν στο γυμνάσιο δεν μας είναι με βεβαιότητα γνωστό (από το δωδέκατο έτος σύμφωνα με τον Gauthier 1995, 4): το πιθανότερο, άλλωστε, είναι ότι δεν ίσχυε παντού ο ίδιος κανόνας. Βλ. τελευταία και Chankowski 2010, 250 κ.ε.

74. Για την εκπαίδευση των *παιδών* στο γυμνάσιο, βλ. Gauthier 1995, 4 κ.ε. με συγκεντρωμένες πηγές. Σύμφωνα με τον Gauthier, οι *παῖδες* ασκούσαν γενικά σε παλαιότερες προορισμένες αποκλειστικά γι’ αυτούς (δημόσιες ή ιδιωτικές), εκτός από ειδικές περιπτώσεις. Συνυπήρχαν με τους *ἐφήβους* και τους νέους μόνο κατά την τέλεση εορταστικών εκδηλώσεων, όπως των *Ερμιαίων*. Πρβ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 70.

75. Για τον θεσμό της *ἐφηβείας*, επιλεκτικά βλ. RE V (1905) 2737 κ.ε. στο λ. *ἐφηβία* (J. Oehler). Marrou 1961, 165 κ.ε., 204 κ.ε. Pélékidis 1962. O. W. Reinmuth, The ephobic Inscriptions of the fourth century B.C. (1971) κυρίως 123 κ.ε. Gauthier 1985a. L. Burckhardt, “Bürger und Soldaten: Aspekte der politischen und militärischen Rolle athenischer Bürger im Kriegswesen des 4. Jahrhunderts v. Chr.,” Historia 101, 1996, 26-75. Tracy 2004, 207-210. Παρά το πλούσιο σωζόμενο επιγραφικό υλικό που μαρτυρεί τον θεσμό, η κατανόηση της λειτουργίας του συναντά δυσκολίες κατά τόπους. Βλ. τελευταία τη συνοπτική, αλλά ιδιαίτερα κατατοπιστική εισαγωγή στη συγκέντρωση των σχετικών επιγραφών από τον Kennell 2006 και επιπλέον τη σχετική μονογραφία του Chankowski 2010 (κυρίως 227 κ.ε.).

76. Αυτό ισχύει και για άλλες ελληνιστικές πόλεις, βλ. λ.χ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 70 (Βέροια-Αμφίπολη). Πρβ. Chankowski 2010, 235 κ.ε. Για την ιδιαίτερη περίπτωση της σπαρτια-

Η θητεία τους περιελάμβανε αρχικά σκοπιές και περιπολίες στα φρούρια του Πειραιά και στα σύνορα της Αττικής και κοινή σίτιση. Ο χρονολογικός προσδιορισμός της έναρξης του θεσμού στην Αθήνα, η υιοθέτησή του από άλλες ελληνικές πόλεις, αλλά και η εξέλιξή του κατά τους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους έως τα μέσα περίπου του 3ου αι. μ.Χ., οπότε φαίνεται ότι παύει να ισχύει, αποτελούν ζητήματα που απασχολούν εδώ και καιρό την έρευνα. Ανεξάρτητα από το πότε ακριβώς πρωτοεμφανίστηκε ο θεσμός, φαίνεται ότι επαναπροσδιορίστηκε με τον *Περὶ τῶν ἐφήβων νόμον* του Επικράτη που χρονολογείται το 336/5 π.Χ. (ή το 334/333 π.Χ.), ενώ σύντομα υιοθετήθηκε και από άλλες ελληνικές πόλεις⁷⁷. Σε ό,τι αφορά την πόλη της Αθήνας, ήδη από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στον θεσμό, όπως η παύση της υποχρεωτικής θητείας και η μείωσή της σε έναν χρόνο με συνέπεια τη σταδιακή ελάττωση του αριθμού των εφήβων κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ., ενώ από το τέλος του 2ου αι. π.Χ. γίνονταν δεκτοί στα σώματα των εφήβων και ξένοι⁷⁸. Στον 1ο αι. π.Χ. ο θεσμός της εφηβείας έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές σε σχέση με τις απαρχές του και διαφέρει αισθητά από πόλη σε πόλη. Σε κάθε περίπτωση, σημαντικό τμήμα της γυμναστικής, της στρατιωτικής αλλά και της ευρύτερης εκπαίδευσης των εφήβων γινόταν στα γυμνάσια⁷⁹.

Ο όρος *νέοι* εκτός από τη γενική του σημασία με την οποία δηλώνει τα πρόσωπα νεαρής ηλικίας, χρησιμοποιήθηκε στις πηγές από τον 4ο αι. π.Χ. έως τα μέσα περίπου του 3ου αι. μ.Χ. και ως τεχνικός όρος που περιγράφει τον σύλλογο των νεαρών ανδρών μιας πόλης, ο οποίος συγκροτείται υπό τη διεύθυνση του γυμνασιάρχου⁸⁰. Έδρα τέτοιων συλλόγων ήταν τα γυμνάσια⁸¹. Στον σύλλογο των νέων εισέρχονταν όσοι υπερέβαιναν το στάδιο της ήβης (αυτό θεωρούνταν συνήθως ότι συνέβαινε στο δέκατο όγδοο ηλικιακό έτος ή μετά την ολοκλήρωση της θητείας τους στην *ἐφηβείαν*, για όποιες πόλεις ίσχυε ο θεσμός⁸²) και παρέμεναν — σε αρκετές περιπτώσεις που γνωρίζουμε — έως την ηλικία των τριάντα ετών, χωρίς ωστόσο το όριο αυτό να αποτελεί αναγκαστικά τον κανόνα⁸³. Σύλλογοι νέων μαρτυρούνται σε έναν μεγάλο αριθμό ελληνικών πόλεων⁸⁴. Οι νέοι διέθεταν συχνά δικό τους ταμείο, το οποίο ενισχυόταν, ανάλογα με την περίπτωση, από συνεισφορές των μελών της κοινότητας, δωρεές των γυμνασιάρχων ή ποικίλες ευεργεσίες⁸⁵. Το ταμείο το διαχειριζόταν ο γυμνασιάρχος ή ένας οικονομικός αξιωματούχος της πόλης, όπως λ.χ. ένας ταμίας, ένας αργυροταμίας ή ένας λογιστής⁸⁶

και ποσά από αυτό διεισθύνοντο συνήθως για τη χρηματοδότηση διακρίσεων σε τιμώμενα πρόσωπα, όπως πολύτιμων στεφανιών και ανδριάντων⁸⁷.

τικής αγωγής, όπου στην *ἐφηβείαν* εισέρχονταν τα αγόρια ήδη από την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών, βλ. Forbes 1933, 2 σημ. 5. J. Engels, *Das Training im Gymnasium als Teil der Agoge des hellenistischen Sparta*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 97-102. N. M. Kennell, *The gymnasium of virtue: education and culture in ancient Sparta* (1995).

77. L. Burckhardt, *Die attische Ephebie in hellenistischer Zeit*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 193 κ.ε., με παραδείγματα πόλεων. Kennell 2006 και Chankowski 2010, 114 κ.ε., 140 κ.ε. και 144 κ.ε.

78. Για τη συμμετοχή ξένων στο σώμα των εφήβων βλ. A. Mehl, “*Erziehung zum Hellenen, Erziehung zum Weltbürger. Bemerkungen zum Gymnasion im hellenistischen Osten*”, Nikephoros 5, 1992, 43-73. Gauthier 1995, 9 κ.ε. και τελευταία Saminadayar 2007, 450-470.

79. Για τη στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων στο γυμνάσιο βλ. κυρίως το σχετικό κεφάλαιο στην εργασία του M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques* (1949) 813-874. Ακόμη Pélékidis 1962. Πρβ. Mann 2001, 80 κ.ε., 184 κ.ε. Burckhardt ό.π. (σημ. 77). M. Lavrencic, “*Krieger und Athlet? Der militärische Aspekt in der Beurteilung des Wettkampfes der Antike*”, Nikephoros 4, 1991, 167-175. Kah 2004. Chankowski 2010, κυρίως 128. Ειδικά για τη Μακεδονία βλ. M. Hatzopoulos, *L’organisation de l’armée macedonienne sous les Antigonides: problemes anciens et documents nouveaux* (2001) 133-140. Σχετικές πληροφορίες αναφέρονται και στον εφηβιαρχικό νόμο από το γυμνάσιο της Αμφίπολης, ό.π. σημ. 61.

80. Τις θεμελιώδεις έρευνες του M. Collignon, *Annales de la faculté des Lettres de Bordeaux II*, 1880, 135-151 και του Forbes 1933, συμπλήρωσε με τη συγκέντρωση νέου επιγραφικού υλικού ο B. Dreyer, ό.π. (σημ. 69). Ωστόσο μια συνολική θεώρηση για το σώμα των νέων εξακολουθεί να λείπει από τη σημερινή έρευνα, πρβ. Chankowski 2010, 253 κ.ε. και 434, όπου για τον όρο *νέοι*, όπως και για άλλους ανάλογους όρους που χρησιμοποιούνται είτε με γενική σημασία είτε ως τεχνικοί όροι (π.χ. *νεανίσκοι*, κ.ά.).

81. Forbes 1933, 16 κ.ε. Dreyer ό.π. (σημ. 69).

82. Η σχέση του θεσμού της εφηβείας με την κοινότητα των νέων δεν μας είναι σαφής, βλ. Forbes 1933, 18.

83. Ξενοφ. *Ελλην.* 3,3,8 κ.ε., 5,4,32. Ο ίδιος, *Λακ. Πολ.* 4,1. Επίσης, στον νόμο της Βέροιας στην κατηγορία των νέων ανήκαν όσοι ήταν μεταξύ είκοσι και τριάντα ετών, Gauthier – Hatzopoulos 1993, 76 κ.ε.

84. Συχνότερα στις πόλεις των νησιών και της Μικράς Ασίας, σύμφωνα με την παλαιά εκτίμηση του Forbes 1933, 16. Ωστόσο, βλ. παραπάνω σημ. 80.

85. Forbes 1933, 41. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 124-128.

86. Forbes 1933, 35 κ.ε.

87. Για την ανίδρυση τιμητικών ανδριάντων από τους νέους, βλ. εδώ αναλυτικά σελ. 141 κ.ε. στο Κεφ. III.2.1α. Ακόμη Forbes 1933, 41 με σημ. 15, 56 σημ. 54, με αναφορά και στο μεμονωμένο παράδειγμα από τη Μήθυμνα της Λέσβου (SEG III 710), όπου οι νέοι ενισχύουν από το ταμείο τους την πόλη σε μια περίπτωση έκτακτης ανάγκης.

1.2 Στόχοι και περιεχόμενο της γυμνασιακής εκπαίδευσης

Εκτός από την παλαιότερα επικρατούσα άποψη που αναζητούσε τις απαρχές του γυμνασίου στη στρατιωτική οργάνωση του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. και στη δημιουργία της φάλαγγας⁸⁸, η πρόσφατη έρευνα έδειξε ότι η άσκηση του σώματος και η αθλητική άμιλλα αποτελούσαν εξαρχής από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις του ελληνικού πολιτισμού, σχετιζόμενες αρχικά με την κοινωνική έκφραση της αριστοκρατικής τάξης⁸⁹. Κύριος στόχος του γυμνασίου παρέμεινε διαχρονικά η εκμάθηση της αγωνιστικής τέχνης⁹⁰: η φυσική αγωγή, η σωματική δηλαδή εξάσκηση για την απόκτηση αθλητικών δεξιοτήτων, όπως η ταχύτητα, η φυσική αντοχή, η μυϊκή δύναμη και η ευλυγισία, αλλά και η γυμναστική εκπαίδευση, η εκμάθηση δηλαδή των τεχνικών και των κανόνων στα αγωνίσματα των γυμνικών αγώνων⁹¹.

Η επίτευξη και η διατήρηση της καλής φυσικής κατάστασης, αλλά και οι αρετές της πειθαρχίας και της φιλοπονίας, για τις οποίες γνωρίζουμε χάρη σε επιγραφικά μαρτυρημένους διαγωνισμούς ότι διδάσκονταν στο γυμνάσιο⁹², αποτελούσαν αυτονόητες προϋποθέσεις για την προετοιμασία του πολεμιστή. Στις πόλεις και στις χρονικές περιόδους στις οποίες θεωρείται ότι η εφηβεία είχε πρωτίστως στρατιωτικό χαρακτήρα, η φοίτηση των εφήβων στο γυμνάσιο αποτελούσε προετοιμασία στην κύρια στρατιωτική τους εκπαίδευση⁹³. Άλλωστε, η εκπαίδευση των εφήβων (σε ορισμένες περιπτώσεις και των νέων⁹⁴) σε στρατιωτικά όπλα, όπως την οπλομαχία, την τοξοβολία, τη ρίψη ακοντίου⁹⁵ και τη χρήση καταπέλτη, η οποία λάμβανε χώρα στους ανοιχτούς χώρους του γυμνασίου⁹⁶, τεκμηριώνεται επανειλημμένα⁹⁷.

88. Delorme 1960, 9 κ.ε. RAC 13, 156 στο λ. Gymnasium (J. Delorme).

89. Η καταγωγή του θεσμού του γυμνασίου εξακολουθεί να παραμένει δυσεπίλυτο ερώτημα της έρευνας εξαιτίας της έλλειψης σχετικών αναφορών στη γραπτή παράδοση, αλλά και πρώιμων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Βλ. σχετικά Chr. Mann, "Krieg, Sport und Adelskultur. Zur Entstehung des griechischen Gymnasiums", *Klio* 80, 1998, 7-21. Mann 2001, 115 κ.ε. M. Bentz, *Sport in der klassischen Polis*, στον τόμο: M. Maischberger (επιμ.), *Die Griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit. Eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin 1. März-2. Juni 2002* (2002) 217 κ.ε.

90. Τη σημασία της γυμναστικής εκπαίδευσης και της εξέλιξής της στο γυμνάσιο παρακολούθησε πρόσφατα και ο Weiler 2004, 25 κ.ε., ο οποίος επιχειρηματολογεί στην πραγματικότητα πάνω στην παλαιότερη παρατήρηση του Μαργου 1961, 127 κ.ε., ότι η γυμναστική (και κατ'επέκταση αγωνιστική και στρατιωτική) εκπαίδευση στο γυμνάσιο παρήκμασε κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Πρβ. H. J. Gehrke, *Eine Bilanz: Die Entwicklung*

des Gymnasiums zur Institution der Sozialisierung in der Polis, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 414 κ.ε. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της αναλυτικής μελέτης των επιγραφών στη διατριβή του Chankowsky 2010, 319 κ.ε., κυρίως 380, έδειξαν ότι η στρατιωτική αγωγή παρέμεινε βασικό χαρακτηριστικό της εκπαίδευσης στο γυμνάσιο, κυρίως της εκπαίδευσης των εφήβων. Βλ. παρακάτω σημ. 93, 94 και 97 και σελ. 209.

91. Η βιβλιογραφία που αφορά στα διάφορα αγωνίσματα, τις τεχνικές τους, τους κανόνες διεξαγωγής τους και τα διάφορα αθλητικά εξαρτήματα είναι ανεξάντλητη. Με συστηματικό τρόπο παρουσιάζει τα αγωνίσματα της ελληνικής αρχαιότητας ο J. Jütner, *Die athletischen Leibesübungen der Griechen, II. Einzelne Sportarten* (1968). Από τις πιο πρόσφατες εργασίες θα αρκестούμε να αναφέρουμε μόνο αυτές από τις οποίες μπορεί κανείς να λάβει μια γενική κυρίως πληροφόρηση και συγκεντρωμένη την παλαιότερη βιβλιογραφία: W. Decker, *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen* (1995). S. G. Miller (επιμ.), *Arete. Greek sports from ancient sources* (1991). Βαλαβάνης 2004. Wünsche – Knauss 2004.

92. Βλ. παρακάτω σελ. 50-51.

93. Η συζήτηση γύρω από το ερώτημα αν και κατά πόσο ο αρχικός στρατιωτικός χαρακτήρας του θεσμού της εφηβείας στις ελληνικές πόλεις περιστέλλεται έπειτα από σημαντικά ιστορικά γεγονότα των πρώιμων και μέσων ελληνιστικών χρόνων, κορυφώθηκε πρόσφατα ανάμεσα στον L. Burckhardt και τον S. Tracy. Αντίθετα από μια εφηβεία «κοινωνικού χαρακτήρα» που αντιλαμβάνεται ο Burckhardt ό.π. (σημ. 77), ο Tracy έδειξε επικαλούμενος τη μαρτυρία των επιγραφών ενός σημαντικού αριθμού ελληνιστικών πόλεων, ότι η στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων παρέμεινε σημαντικός στόχος σε όλη τη διάρκεια του θεσμού (Tracy 2004, 207 κ.ε. Πρβ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 68 κ.ε. Kah 2004).

94. Παλαιότερα ο Forbes 1933, 50 κ.ε. είχε υποστηρίξει ότι η στρατιωτική εκπαίδευση των νέων στο γυμνάσιο ήταν περιορισμένη ή μηδαμινή και είχε ερμηνεύσει το γεγονός με βάση τις ιστορικές συνθήκες των ελληνιστικών χρόνων, όταν οι ελληνικές πόλεις είχαν χάσει την αυτονομία τους και διοικούσαν στην πραγματικότητα από τους ελληνιστικούς ηγεμόνες και τους δικούς τους αξιόμαχους στρατούς. Ωστόσο, στη Βέροια των αρχών του 2ου αι. π.Χ., μαζί με τους εφήβους εκπαιδεύονται καθημερινά στις στρατιωτικές ασκήσεις και οι νέοι έως είκοσι δύο ετών, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 68 κ.ε., στ. 10.

95. Βλ. κυρίως R. Patrucco, *Lo Sporto nella Grecia antica* (1972) 171 κ.ε. Πρβ. Βαλαβάνης 2004, 422. Σε ό,τι αφορά τη διδασκαλία του ακοντισμού, μπορούμε εδώ να προσθέσουμε και τη μαρτυρία μιας επιτύμβιας στήλης του δεύτερου μισού του 2ου αι. π.Χ. από τη Σμύρνη, όπου ένας νέος απεικονίζεται με τα σύμβολα του νικητή (φοίνικα και ταινία στο χέρι), Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikensammlung αρ. ευρ. Sk 785. Pfuhl – Möbius 1977, 86 αρ. 140 πίν. 32. Στο βάθος της παράστασης υπάρχει μια ερμαϊκή στήλη και ακόντια. Η παράσταση μπορεί να ερμηνευτεί ως απεικόνιση ενός νέου που κέρδισε στο αγώνισμα του ακοντισμού σε αγώνες του γυμνασίου (όπως μαρτυρεί η απεικόνιση της ερμαϊκής στήλης) και κατά τη γνώμη μας πιθανόν τεκμηριώνει τη διδασκαλία του ακοντισμού στο γυμνάσιο της Σμύρνης.

96. Βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 71.

97. Pélékidis 1962, 108 κ.ε. E. Meinberg, "Gymnastische Erziehung in der platonischen Paideia. Versuch einer zeitgemässen Betrachtung", *Stadion* 1, 1975, 228-266. Gauthier 1995, 4 με σημ. 24-28. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 69. Tracy 2004, 207 κ.ε. Kah 2004, 47 κ.ε., κυρίως 54-64, όπου τεκμηριώνεται η στρατιωτική

Παράλληλα, γνωρίζουμε ότι σε ορισμένα τουλάχιστον γυμνάσια παραδίδονταν διαλέξεις λογίων, κυρίως φιλοσόφων ή ρητόρων. Τις απαρχές της συνήθειας αυτής θα πρέπει κανείς να την αναζητήσει στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, όπου το γυμνάσιο ως χώρος συγκέντρωσης και διαπαιδαγώγησης της νεολαίας προσέκλυσε τους μεγάλους φιλοσόφους⁹⁸. Στον 5ο αι. π.Χ. η διδασκαλία των σοφιστών και του Σωκράτη μαρτυρείται τόσο σε ιδιωτικούς όσο και σε δημόσιους χώρους, όπως παλαιστρες και γυμνάσια⁹⁹. Η φιλοσοφική διδασκαλία συστηματοποιήθηκε όταν οι δύο από τις νεοϊδρυθείσες ιδιωτικές φιλοσοφικές σχολές του 4ου αι. π.Χ., η Ακαδημία του Πλάτωνα (γύρω στο 387 π.Χ.)¹⁰⁰ και ο Περίπατος των φιλοσόφων του κύκλου του Αριστοτέλη (από τον Θεόφραστο γύρω στο 335 π.Χ.)¹⁰¹ εγκαταστάθηκαν σε άμεση γειτνίαση με τα μεγάλα γυμνάσια της πόλης, την Ακαδημία και το Λύκειο αντίστοιχα, τους δημόσιους χώρους των οποίων χρησιμοποίησαν για τη διδασκαλία τους¹⁰². Στο εξής, η διδασκαλία γνωστών φιλοσόφων μαρτυρείται σε σχέση με τα αθηναϊκά γυμνάσια¹⁰³, αλλά και σε γυμνάσια άλλων πόλεων, όπως λ.χ. της Κορίνθου και της Θήβας¹⁰⁴.

Από τότε όμως και σε ποιον βαθμό ενσωματώνεται η διδασκαλία θεωρητικών μαθημάτων στο δημόσιο, χρηματοδοτούμενο δηλαδή από την πόλη, γυμνασιακό πρόγραμμα, μας είναι άγνωστο. Πάντως, από τα μέσα τουλάχιστον του 2ου αι. π.Χ. η παράδοση μαθημάτων φιλοσοφίας, ρητορικής, αλλά και άλλων επιστημών, όπως φυσικής, γεωμετρίας, αστρονομίας ή ιατρικής, χρηματοδοτούμενη από τις αρχές του γυμνασίου, είναι γνωστή από διάφορα γυμνάσια του αρχαιοελληνικού κόσμου¹⁰⁵. Τα μαθήματα αυτά αποτελούσαν μάλλον μεμονωμένες διαλέξεις διερχόμενων δασκάλων ή επρόκειτο σε ορισμένες περιπτώσεις για σειρές παρα-

98. Forbes 1945, 33 με τεκμηρίωση στην αρχαία γραμματεία. Βλ. τελευταία και Haake 2007, 44 κ.ε. με συγκεντρωμένες σχετικές επιγραφές.

99. Forbes 1945, 33 κ.ε. Πρβ. Lynch 1972, 38 κ.ε., 40 με σημ. 16.

100. RE I 1 (1894) 1134 κ.ε. στο λ. Akademie (P. Natorp). H. J. Krämer, στον τόμο: H. Flashar (επιμ.), Die Philosophie der Antike III (1983) 4 κ.ε. Voutiras 1994, 133 κ.ε.

101. RE II 1 (1895) 1017 κ.ε. στο λ. Aristoteles (A. Gercke). RE Suppl. 7 (1940) 899 κ.ε. (K. O. Brink) και 1358 κ.ε. (O. Regenbogen). Habicht 1988, 7 κ.ε.

102. v. d. Hoff 1994, 37 κ.ε. με συγκέντρωση των αρχαίων πηγών που μαρτυρούν τη διδασκαλία φιλοσόφων στην Ακαδημία και στο Λύκειο.

103. Σύμφωνα με τον Διογ. Λαέρτ., 6,13 και 7,161 ο κυνικός Αντισθένης στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και κατά τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ. ο στωικός Αρίστωνας δίδαξαν στο Κυνοσάργες, ενώ για τον Χρύσιππο, επικεφαλής της Στοάς από το 232 ως το 207 π.Χ., ο ίδιος ο συγγραφέας (7,185) αναφέρει ότι δίδαξε στον υπαίθριο χώρο του Λυκείου. Πρβ. v. d. Hoff 1994, 38 με σημ. 34. Στο *Πτολεμαίων* και το Λύκειο δίδαξε ο στωικός Ζηνόδοτος στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. (IG II/III² 1006, 1011, 1028-1030, 1041. Βλ. και Απολλόδωρος *Frag.* 59). Αλλά και σε άλλες περιπτώσεις αναφέρεται η διδασκαλία ανώνυμων φιλοσόφων και άλλων δασκάλων στα παραπάνω γυμνάσια κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών και των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. RE V 2 (1905) 2737 στο λ. Erphebeia 2737 (Th. Thalheim) και 2745 στο ίδιο λ. (J. Oehler).

104. Διογ. Λαερτ. 6,38 (Διογένης στο Κρανείο). Διογ. Λαερτ. 6,90 (Κράτης, μαθητής του Διογένη στο γυμνάσιο της Θήβας).

105. Οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται φυσικά από την Αθήνα και τα υστεροελληνιστικά ψηφίσματα, ενδεικτικά βλ. IG II² 1006 στ. 20 και γενικά Marrou 1961 (σποραδικά). Ακόμη, βλ. τις μαρτυρίες από τους Δελφούς (J. F. Bommelaer, Guide de Delphes. Le site [1991] 79, 1ος αι. π.Χ.), την Ερέτρια (IG XII,9 234 = SIG³ 714, στ. 8-12. IG XII,9 235 = IG XII Suppl. 179. Πρβ. Forbes 1945, 35 σημ. 28), την Αλιάρτο της Βοιωτίας (IG VII 2849 = SEG XLIII 409), τον Ορωπό (SEG XLVII 496), τη Λάρισα (Forbes 1945, 35 σημ. 27), τη Ρόδο (Forbes 1945, 34 σημ. 20. Για τη Ρόδο ως το κυριότερο μετά την Αθήνα εκπαιδευτικό κέντρο από το τέλος του 2ου αι. π.Χ. βλ. L. και J. Robert, Claros I: décrets hellénistiques. Fascicule 1 [1989] 23 κ.ε. B. Mygind, Intellectuals in Rhodes, στον τόμο: V. Gabrielsen [επιμ.], Hellenistic Rhodes [1999] 247-293. K. Bringmann, "Rhodos als Bildungszentrum der hellenistischen Welt", Chiron 32, 2002, 65-82 [δωρεά του Ευμένη Β' 161-160 π.Χ.]), τη Σάμο (IG XII,6 128, διδασκαλία στο γυμνάσιο του περιπατητικού φιλοσόφου Επικράτη, περ. το 200 π.Χ.), την Τέω (SIG³ 578, 2ος αι. π.Χ.), τη Μίλητο (SIG³ 577, 200 π.Χ.), την Πέργαμο, την Πρύνη και την Κολοφώνα (L. και J. Robert, ό.π., 10 col. I, 1-7. Gauthier 1995, 5 σημ. 30, 2ος αι. π.Χ.), τη Σηστό (OGI 339, 74-75. Gauthier 1995, 5 σημ. 32), την Καλλίπολη (Forbes 1933, 52, 55 σημ. 45), την Ελάτεια, την Πέργη και τη Σελεύκεια (Forbes 1945, 35 σημ. 29. Marrou 1961, 272 σημ. 13). Γενικά, για αυτήν την πτυχή της εκπαίδευσης στα γυμνάσια, βλ. Κ. Μπουραζέλης, Ελληνιστικό γυμνάσιο και πνευματική αγωγή, στον τόμο: Τ. Μανδάλια (επιμ.), Πρακτικά του συνεδρίου Ελληνικά Ιστορικά Εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Χίος, ΥΠ.Ε.Π.Θ. και Δήμος Χίου (2002) 38-47. P. Scholz, Elementarunterricht und intellektuelle Bildung im hellenistischen Gymnasium, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 121 κ.ε.

εκπαίδευση στο γυμνάσιο, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και των παιδών (δ.π. 48 σημ. 6). Ιδιαίτερα στη Μακεδονία οι δύο νόμοι, της Βέροιας και της Αμφίπολης, καθιστούν σαφές ότι η καθημερινή στρατιωτική εκπαίδευση των εφήβων και των νέων έως είκοσι δύο ετών αποτελούσε πρωτεύοντα στόχο του γυμνασίου. Με βάση την απουσία κάθε αναφοράς σε μη αθλητικές και στρατιωτικές δραστηριότητες στον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας, οι Gauthier – Hatzopoulos υποστήριξαν ότι η μακεδονική γυμνασιακή εκπαίδευση αποτελούσε στην πραγματικότητα (τουλάχιστον κατά τα χρόνια των τελευταίων Αντιγονιδών) στρατιωτική θητεία, φαινόμενο που ερμηνεύεται με βάση τον χαρακτήρα του μακεδονικού στρατού, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 69. Όμως το σώμα των εφήβων θα πρέπει γενικά να διακριθεί από τους επαγγελματικούς στρατούς, τα σώματα δηλαδή των μισθοφόρων των ελληνιστικών βασιλείων. Η συμμετοχή, ωστόσο, των εφήβων σε πραγματικές πολεμικές συρράξεις δεν είναι άγνωστη, βλ. Gehrke ό.π. (σημ. 90) 415 σημ. 2.

δόσεων ή κύκλους μαθημάτων¹⁰⁶, ανάλογα προφανώς με τις οικονομικές δυνατότητες του γυμνασίου και τις προθέσεις των υπευθύνων του εκπαιδευτικού προγράμματος, κατά κανόνα δηλαδή του *γυμνασιάρχου*, στον οποίο θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω.

1.3 Διοίκηση και οικονομική διαχείριση του γυμνασίου. Το αξίωμα του γυμνασιάρχου

Τη διοικητική και οικονομική διαχείριση του γυμνασίου αναλάμβανε ο *γυμνασιάρχος*. Ο όρος *γυμνασιαρχία*¹⁰⁷, που συναντάται στις γραπτές πηγές από τον 5ο αι. π.Χ., περιγράφει συνολικά τις δραστηριότητες του *γυμνασιάρχου*, αρχικά σε σχέση με την τέλεση των γυμνικών αγώνων και κατ' επέκταση σε σχέση με τη λειτουργία του γυμνασίου. Στην κλασική Αθήνα η *γυμνασιαρχία* αποτελούσε λειτουργία, κατά την οποία ο *γυμνασιάρχος* αναλάμβανε την προετοιμασία των γυμνικών αγώνων. Από το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., όταν ιδρύθηκαν τα πρώτα μνημειακά γυμνάσια¹⁰⁸, η δραστηριότητα του *γυμνασιάρχου* διευρύνθηκε, αφού εκτός από την οργάνωση των αγώνων ο *γυμνασιάρχος* αναλάμβανε υποχρεώσεις σχετικές με τη διεύθυνση του γυμνασίου. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, η *γυμνασιαρχία* φαίνεται ότι εξελίχθηκε προοδευτικά στις περισσότερες ελληνικές πόλεις σε αιρετό ενιαίο αξίωμα με θεσμοθετημένα δικαιώματα και υποχρεώσεις¹⁰⁹.

Στις δραστηριότητες του *γυμνασιάρχου* περιλαμβάνονταν η εποπτεία της εκπαίδευσης όλων όσων ασκούσαν στο γυμνάσιο, ο διορισμός εξειδικευμένων εκπαιδευτών¹¹⁰, η ευθύνη για τη συντήρηση των κτηριακών εγκαταστάσεων και του απαραίτητου εξοπλισμού τους, η τήρηση της *εύκοσμίας*¹¹¹ όσων φοιτούσαν στο γυμνάσιο, η φροντίδα για την προμήθεια του ελαίου και της ξυλείας, η οργάνωση και τέλεση θυσιών, η οργάνωση γυμνικών αγώνων, ο καθορισμός και η εξασφάλιση των βραβείων των νικητών των αγώνων κ.ά.¹¹² Ως βοηθός του *γυμνασιάρχου* αναφέρεται ενίοτε ένας *υπογυμνασιάρχος*¹¹³. Αντίστοιχο με το αξίωμα του *γυμνασιάρχου* είναι στην Αθήνα αυτό του *κοσμητή*¹¹⁴.

Η λειτουργία του γυμνασίου απαιτούσε μεγάλα χρηματικά ποσά. Καταρχήν η ίδρυση των ίδιων των εγκαταστάσεων ήταν ιδιαίτερα δαπανηρή¹¹⁵. Επιπλέον

στην Αθήνα και αργότερα σταδιακά και στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις σε ανώτερο ακαδημαϊκό ίδρυμα, την οποία παλαιότερα είχε εκφράσει ο Nilsson 1955, 10 κ.ε., 60 κ.ε., 80 κ.ε. και υιοθέτησαν στη συνέχεια ορισμένοι μελετητές, όπως λ.χ. ο Delorme 1960, 316, αλλά πρόσφατα και ο Wacker 1996, 131 κ.ε., 227, απορρίπτεται στη σύγχρονη έρευνα, βλ. B. A. van Groningen, *Gnomon* 28, 1956, 502 κ.ε. Gauthier 1995, 4. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 179 κ.ε. P. Scholz, *Einführung*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 11 κ.ε. Ο ίδιος ό.π. (σημ. 105) 103 κ.ε. Ο τελευταίος δέχτηκε, ωστόσο, ότι στην όψιμη ελληνιστική περίοδο το γυμνάσιο προοριζόταν αποκλειστικά για τη θεωρητική κατάρτιση των νέων. Αντίθετα, ο H. J. Gehrke στον επίλογο του ίδιου τόμου (Kah – Scholz 2004, 413 κ.ε.) σημειώνει ότι η γυμναστική εκπαίδευση παρέμεινε διαχρονικά ο πρωταρχικός ρόλος του γυμνασίου. Το ενδιαφέρον, άλλωστε, για την πνευματική καλλιέργεια της νεολαίας πιθανόν δεν αποτελούσε τον κανόνα των ελληνιστικών γυμνασίων, βλ. λ.χ. το παράδειγμα της Βέροιας, Gauthier – Hatzopoulos 1993, 180 κ.ε. και παραπάνω σημ. 97.

107. Για τον θεσμό της *γυμνασιαρχίας*, βλ. κυρίως RE VII 2 (1912) 1969-2004 στο λ. *γυμνασιάρχος* (J. Oehler). Forbes 1933, 21 κ.ε. Marrou 1961, 164 κ.ε. και από τη νεότερη βιβλιογραφία τη δημοσίευση του νόμου από τη Βέροια των Gauthier – Hatzopoulos 1993, όπου εξετάζονται όλες οι πτυχές του θέματος.

108. Βλ. παρακάτω, σελ. 54-55.

109. Τη μετάβαση της *γυμνασιαρχίας* από λειτουργία στην κλασική Αθήνα σε δημόσια αρχή στις ελληνιστικές πόλεις παρακολούθησε τελευταία ο Chr. Schuler στο αναλυτικό του άρθρο: *Die Gymnasiarchie in hellenistischer Zeit*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 163 κ.ε., όπου τεκμηριώνει την υπαινικτικά μόνο διατυπωμένη θεωρία του Ph. Gauthier, ότι η παραπάνω εξέλιξη οφείλεται στη σταδιακή αύξηση του ενδιαφέροντος της πόλης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους για έλεγχο του γυμνασίου, κυρίως της οικονομικής διαχείρισής του (βλ. Gauthier 1995, 7 κ.ε., όπου όμως αναφέρονται και διαφορετικές περιπτώσεις, στις οποίες το γυμνάσιο αυτοδιοικείται βλ. παραπάνω σημ. 57). Ακόμη, βλ. Quass 1993, 286 κ.ε. και 317 κ.ε. για τους ελληνιστικούς και τους αυτοκρατορικούς χρόνους αντίστοιχα. Η θητεία του *γυμνασιάρχου* δεν ήταν πάντοτε ενιαία, βλ. λ.χ. τις πόλεις της Θεσσαλίας, για τις οποίες γνωρίζουμε ότι ορίζονταν δύο *γυμνασιάρχοι* που τελούσαν τη θητεία τους ανά εξάμηνο, βλ. B. Helly, REG 101, 1998, 421 αρ. 744. Εξάλλου, εξαίρεση φαίνεται ότι αποτέλεσε στη Λάρισα ο *γυμνασιάρχος* της επιγραφής αρ. κατ. 34.E3, ο οποίος τιμήθηκε αφού τέλεσε *γυμνασιάρχος* ολόκληρο το έτος μόνος του.

110. Βλ. παρακάτω σελ. 50.

111. LSJ⁹, 719 στο λ. *εύκοσμία*. Για τη χρήση του όρου σε επιγραφές σχετικές με τα καθήκοντα του *γυμνασιάρχου*, βλ. ενδεικτικά ΠΑΕ 1981, 316 σημ. 1 (Αμοργός, τέλος 3ου αι. π.Χ.), IG XII Suppl. 250 (εδώ αρ. κατ. 41.E1, Άνδρος, 2ος αι. π.Χ.), IG IV 4 (Αίγινα, εποχής Αυγούστου).

112. Forbes 1933, 21 κ.ε. Schuler ό.π. (σημ. 109) 168 σημ. 31 με συγκεντρωμένα παραδείγματα.

113. Forbes 1933, 30 και εδώ αρ. κατ. 39.E1, 39.E2, 47.E2, 48.E2, 48.E3, 48.E6.

114. Με βοηθούς τους *υποκοσμητάς* ή *άντικοσμητάς*. Ο *κοσμητής* συναντάται ως αξίωμα από τον 4ο αι. π.Χ., βλ. RE VII 2 (1912) 1969 κ.ε. στο λ. *kosmetai* (J. Oehler). Lattanzi 1968, 17 κ.ε. Chankowski 2010, 122 σημ. 289.

115. Υπάρχουν λίγες πληροφορίες για τους ιδρυτές των γυμνασίων, βλ. εδώ παρακάτω σημ. 978, 992 και 1143. Για τα είδη ελαίου που χρησιμοποιούνταν στο γυμνάσιο, βλ. κυρίως Robert 1935, 450.

106. Forbes 1945, 35. Βλ. χαρακτηριστικά το παράδειγμα της πρόσληψης ενός *ρήτορος* και ενός *γραμματοδιδασκάλου* στην Ερέτρια, ό.π. σημ. 105. Πρβ. Gauthier 1995, 6. Παρά τη συχνή τεκμηρίωση θεωρητικών μαθημάτων σε ελληνιστικά γυμνάσια, η παλαιότερη θεώρηση ότι το γυμνάσιο εξελίσσεται από τον 4ο αι. π.Χ. κ.ε.

ον, αναπόφευκτες ήταν ορισμένες λειτουργικές δαπάνες, όπως η συντήρηση των οικοδομημάτων και του εξοπλισμού τους, η αγορά του *ἐπαλείμματος* ή *ἀλείμματος*, καθώς και η προμήθεια της ξυλείας για τη θέρμανση του νερού. Σημαντικά ήταν ακόμη τα έξοδα για τη μισθοδοσία των εκπαιδευτών, τη διεξαγωγή των αγώνων, αλλά και την τέλεση των θυσιών και των εορτών προς τιμήν των θεών του γυμνασίου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η πόλη ανέθετε στον *γυμνασίαρχο* ή σε ταμίες να διαχειριστούν τμήμα των εσόδων της, προκειμένου να καλυφθούν τα ποικίλα έξοδα του γυμνασίου¹¹⁶. Τα έσοδα αυτά προέρχονταν συχνά από μισθώσεις ακινήτων (αγρών, μαγαζιών κτλ.) ή αποδόσεις δανείων, στα οποία επενδύονταν τα κεφάλαια των κληροδοτημάτων που δώριζαν στην πόλη επιφανείς πολίτες με σκοπό να συμβάλουν ειδικά στην κάλυψη των αναγκών του γυμνασίου¹¹⁷. Σημαντική οικονομική ενίσχυση για τη λειτουργία του γυμνασίου προσέφεραν και οι ίδιοι οι *γυμνασίαρχοι*, όταν ασκούσαν το αξίωμα *ἐκ τῶν ἰδίων*, γεγονός που προϋπέθετε την οικονομική τους ευρωστία. Σώζεται ένα πλήθος επιγραφών, συνήθως τιμητικών ψηφισμάτων, στα οποία μαρτυρούνται περιπτώσεις χρηματοδότησης της λειτουργίας του γυμνασίου από την προσωπική περιουσία του *γυμνασίαρχου*. Η οικονομική ενίσχυση που προσφέρουν οι *γυμνασίαρχοι* περιλαμβάνει όλους τους τομείς, όπως την προμήθεια λαδιού ή και ξυλείας, τη μισθοδοσία εκπαιδευτών, την τέλεση θυσιών, την οργάνωση των αγώνων, αλλά και την επισκευή χώρων του γυμνασίου ή την εκ θεμελίων ίδρυσή τους¹¹⁸.

Η έλλειψη οικονομικών πόρων σε πολεμικές και μεταπολεμικές περιόδους, η κακοδιαχείριση της περιουσίας του γυμνασίου ή άλλες συμπτωματικές ή απρόβλεπτες αιτίες, όπως λ.χ. καταστροφικοί σεισμοί, άνοδος της τιμής του ελαίου κ.ά., ήταν δυνατό να προκαλέσουν δυσλειτουργία των γυμνασίων. Τα προβλήματα αυτά αντιμετωπίζονταν κατά περιπτώσεις με ευεργεσίες ηγεμόνων¹¹⁹ ή δωρεές των ιδίων των *γυμνασίων* ή άλλων επιφανών πολιτών, διαφόρων ευεργετών¹²⁰ ή —σπανιότερα— με *ἐπίδοσεις*, με συγκέντρωση δηλαδή του απαιτούμενου χρηματικού ποσού χάρη σε δημόσια πρωτοβουλία ή σε αυτήν των νέων του γυμνασίου¹²¹.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν γνωρίζουμε σε ποια ακριβώς διοικητική και οικονομική βάση λειτουργούσαν τα γυμνάσια που εντάσσονταν μέσα σε ιερά, όπως ήταν λ.χ. αυτά της Ολυμπίας, των Δελφών ή της Δήλου. Στη Δήλο πάντως ως υπεύθυνοι για την περιουσία του γυμνασίου εμφανίζονται οι *ἱεροποιοί*. Αμέσως μάλιστα μετά την εγκαθίδρυση της αθηναϊκής κυριαρχίας στο νησί, το 166/5 π.Χ. ένας άνδρας χει-

116. Λ.χ. στη Βέροια, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993.

117. Βλ. λ.χ. τις παρακάτω επιγραφικές μαρτυρίες: J.-C. Decourt, *Inscriptions de Thessalie*, 1. *Les cités de la vallée de l'Énipeus*. *Études épigraphiques*, 3 (1995) αρ. 52 (Φάρσαλος, πρώτο μισό 3ου αι. π.Χ.)· BCH 59, 1935, 514 κ.ε. (Λάρισα, 3ος αι. π.Χ.)· IG XII,9 236 (αρ. κατ. 30.E3, Ερέτρια, 2ος αι. π.Χ.)· Α. Ορλάνδος, *Ελληνικά* 10, 1937-38, 18 αρ. 15 (Σικυώνα, αυτοκρατορικών χρόνων, πρβ. W. Ameling, *Wohltäter im hellenistischen Gymnasion*, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 133 σημ. 24, όπου λανθασμένα αναφέρεται ότι η επιγραφή αυτή προέρχεται από τη Χίο).

118. Ενδεικτικά βλ. Forbes 1933, 26 κ.ε. Delorme 1960, 118. Gauthier 1995, 2 σημ. 11. Quass 1993. Aneziri – Damaskos 2004, 250 σημ. 24 (όπου παραδείγματα *γυμνασίων* που χρηματοδότησαν την κατασκευή επιμέρους χώρων των γυμνασίων). Νίγδελς – Σουρής 2005.

119. Οι ευεργεσίες των ηγεμόνων προς το γυμνάσιο, κυρίως κατά τον 3ο και στο πρώτο μισό του 2ου αιώνα π.Χ., δεν περιορίζονται μόνο σε καιρούς δυσχερείς, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι έχουν τη μορφή τακτικής οικονομικής ενίσχυσης υπό τη μορφή κληροδοτημάτων, όπως λ.χ. στην πόλη της Περγάμου, όπου οι Ατταλίδες εξασφαλίζουν καθόλη τη διάρκεια της ηγεμονίας τους το λάδι για το γυμνάσιο, βλ. Gauthier 1995, 2 σημ. 10. Σε χρηματικές ή άλλου είδους δωρεές, οι οποίες κεφαλαιοποιούμενες θα χρησιμοποιούνταν για διάφορες δαπάνες στο γυμνάσιο προέβησαν ο Δημήτριος Πολιορκητής στη Θήβα (SIG³ 337), ο Φυλαίτερος στην Κύζικο (OGIS 748, 277/6 π.Χ.) και τις Θεσπιές (OGIS 749. SEG XV 319), ο Άτταλος Α΄ στη Χίο (B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike* [1964] 42, ανάμεσα στο 239 και 136 π.Χ.), ο Άτταλος Β΄ στους Δελφούς (SIG³ 672, για την πληρωμή ενός *παιδευτή*), οι τύραννοι των Συρακουσών Ιέρων και Γέλων στη Ρόδο μετά τον καταστροφικό σεισμό του 227 π.Χ. (M. Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques I* [1861] 447), ο Ευμένης Β΄ στη Ρόδο (Μαργου 1961, 174, για την αμοιβή του διδακτικού προσωπικού και στην Απάμεια της Φρυγίας (JHS 55, 1935, 72) και ένας Ευμένης, ίσως ο Β΄, στην Απολλωνία στον Ρύνδακο (Holleaux ό.π., 73). Bringmann – Steuben 1995 (βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στο index). Ο Ameling ό.π. (σημ. 117) 129 κ.ε. παρακολουθεί το φαινόμενο του ευεργετισμού στο γυμνάσιο, κυρίως με βάση το παράδειγμα της Περγάμου. Σύμφωνα με την άποψή του, αρχικά ο ευεργετισμός αποτελεί μονοπώλιο των ηγεμόνων, ενώ αργότερα τα έξοδα αναλαμβάνουν εύποροι πολίτες, ανάμεσά τους και *γυμνασίαρχοι*. Σχετικά με την παραπάνω άποψη, βλ. ωστόσο και την κριτική της D. Engster, *HistLit* 3,1, 2005, 14-17, η οποία επισημαίνει ότι το παραπάνω συμπέρασμα, που παρουσιάζεται ως γενικό, αφορά κυρίως το βασίλειο της Περγάμου, του οποίου ωστόσο η πολιτειακή ανάπτυξη παρουσιάζει ιδιαιτερότητες.

120. Βλ. λ.χ. SEG XXXII 147. W. S. Morison, ό.π. (σημ. 57) (επισκευή κρήνης και αποδυτηρίου σε παλαίστρα στην Κηφισιά από ιδιώτη, δεύτερο μισό 4ου αι. π.Χ.).

121. Βλ. λ.χ. T. B. Mitford, "The Hellenistic Inscriptions of Old Paphos", *ABSA* 56, 1961, 8, (Πάφος, 224/3 π.Χ.). Migeotte 1992, 31, 87 (Ελάτεια, 160 π.Χ.). Π. Νίγδελς, *Μια επίδοσις εις ἔλαιον* από την Αμφίπολη στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Παρατηρήσεις στο ψηφίσμα SEG XXX 546, στον τόμο: Η. Κ. Σβέρκος (επιμ.), Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής (Πρακτικά): Στην μνήμη Δημητρίου Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999 (2001) 100 με σημ. 31 (Αμφίπολη). Πρβ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 16 (Βέροια). IG XII Suppl. 116. Πρβ. Ph. Gauthier, *Topoi* 7, 1997, 353 κ.ε. (Μήθυμνα Λέσβου). Γενικά για τους οικονομικούς πόρους του γυμνασίου και τη διαχείρισή τους, βλ. ακόμη

ροτονηθείς ἐπὶ τὰ ἱερά, αφιερώνει στο γυμνάσιο ένα Παλλάδιο¹²². Επομένως, είναι πιθανό ότι οι αρμοδιότητες του σχετίζονται, κατά κάποιο τρόπο, με τη λειτουργία του γυμνασίου.

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους το σύστημα της ευεργεσίας θα ενισχυθεί σε ό,τι αφορά την οικονομική υποστήριξη του γυμνασίου, ενώ ορισμένες από τις δωρεές των πολιτών, οι οποίες αυξάνονται σημαντικά κατά την περίοδο αυτή, συνδέονται με την απονομή του τιμητικού τίτλου της *αἰωνίας γυμνασιαρχίας*¹²³. Οι υποχρεώσεις της *γυμνασιαρχίας* συρρικνώνονται συχνά σε οικονομικού χαρακτήρα συνεισφορές (οι οποίες αφορούν βασικά την αγορά του ελαίου ή την εξασφάλιση της ξυλείας) και δεν απαιτούν πάντα την ενεργή άσκηση του αξιώματος. Σε αυτό το πλαίσιο η γυμνασιαρχία είναι δυνατό να αποδοθεί και σε γυναίκες (που την ασκούν είτε από κοινού με τον σύζυγό τους είτε δια αντιπροσώπου),¹²⁴ ή ακόμη και σε μικρά παιδιά, συζύγους και γόνους οικογενειών ευεργετών που συνεχίζουν τις ευεργεσίες προς το γυμνάσιο¹²⁵.

1.4 Άλλοι αξιωματούχοι και προσωπικό του γυμνασίου

Στη λειτουργία των γυμνασίων συμμετείχαν και άλλα πρόσωπα με ειδικές αρμοδιότητες, συνήθως υπό τη γενική διεύθυνση του *γυμνασιάρχου*. Από τον 3ο αι. π.Χ. μαρτυρείται συχνότερα στις πόλεις της Μικράς Ασίας το αξίωμα του *παιδονόμου*, ο οποίος θεωρείται ότι αναλάμβανε γενικά την εκπαίδευση των *παιδων*, σε αναλογία με τον *γυμνασιάρχο* που είχε την εποπτεία των νέων¹²⁶.

Από τον όψιμο 3ο π.Χ. μαρτυρείται επιγραφικά το αξίωμα του *ἐφηβάρχου* (ή *ἀρχεφήβου* ή *ἐφηβοφύλακος*), υπευθύνου για την εκπαίδευση των εφήβων. Η ηλικία ανάληψης του αξιώματος ποίκιλλε ανάλογα με την περιοχή και την εποχή. Ενίοτε ο εφήβαρχος εκλεγόταν μεταξύ των ίδιων των εφήβων, ενώ άλλοτε επρόκειτο για δημόσια αρχή που αποδιδόταν σε ενήλικα, πιθανόν νεαρής ηλικίας¹²⁷.

Στη λειτουργία του γυμνασίου εμφανίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις να συμμετέχουν και άλλοι αξιωματούχοι ή λειτουργοί της πόλης. Λ.χ. τη λειτουργία των οργανώσεων των νέων εξυπηρετούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις οι *γραμματεῖς* ή *γραμματοφύλακες*¹²⁸, οι οποίοι κρατούσαν τα αρχεία των νέων· επίσης, οι *ταμίαι*, *ἀργυροταμίαι* ή *λογισταί*, οι οποίοι ενίοτε αναλάμβαναν τη διαχείριση του κοινού ταμείου των νέων.

Από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και κυρίως κατά την αυτοκρατορική περίοδο, ορισμένες από τις αρμοδιότητες του *γυμνασιάρχου* που αφορούσαν

τη διεύθυνση του γυμνασίου και την κάλυψη των απαραίτητων δαπανών φαίνεται ότι αναλάμβαναν ενίοτε (και ανάλογα με την πόλη) άλλοι αξιωματούχοι, όπως οι *ἐπίσκοποι*, οι *ἐπιστάται*, οι *ἐλαιῶναι* ή οι *ἐπιμεληταί*¹²⁹. Η συνεργασία περισσότερων αξιωματούχων

Quass 1993, 286 κ.ε., 317 κ.ε. και τελευταία Schuler ό.π. (σημ. 109) 178 κ.ε.

122. Βλ. εδώ αρ. κατ. 38.E2 και 38.E6 στ. 137.

123. Για τον θεσμό, βλ. Robert 1960, 290 κ.ε. Βλ. σχετικά και Νίγδελης – Σουρής 2005.

124. Βλ. παρακάτω στο Κεφ. III.2.1ζ.

125. Βλ. λ.χ. Μ. Β. Hatzopoulos – L. D. Loukopoulou, Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia) I. Μελετήματα 11 (1992) 87 κ.ε. πίν. XLIII. Επίσης, Rizakis 2001, 188 αρ. 117 [2] (IG IV², 1 653) (τετράχρονος *γυμνασιάρχος* στην Επίδαυρο, πριν το 32/33 π.Χ.).

126. Για τον θεσμό του παιδονόμου στη Σπάρτη (από όπου ίσως υιοθετείται στις υπόλοιπες πόλεις), βλ. RE XVIII 2 (1942) 2387 κ.ε. στο λ. *παιδονόμοι* (O. Schulthess). W. den Boer, Laconian Studies (1954) 248 κ.ε. K. M. T. Chrimes, Ancient Sparta (1971) 118 κ.ε. Στους ελληνιστικούς χρόνους οι αρμοδιότητες του παιδονόμου παρουσιάζουν αρκετή ποικιλία. Οι παιδονόμοι εμφανίζονται λ.χ. ως υπεύθυνοι για την επιλογή των δασκάλων, τη διαγωγή των παιδων ή, ακόμη, για την εκπαίδευση των κοριτσιών, βλ. Ziebarth 1914, 19, 39 κ.ε. Nilsson 1955, 57 κ.ε. Marrou 1961, 172. SIG³ 577 (παιδονομικός νόμος Μιλήτου) και SIG³ 578,9 (Τέως). Miller 2004, 186 κ.ε.

127. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνεται ότι ο *ἐφηβαρχος* αναλάμβανε τη θέση του *γυμνασιάρχου* στην εκπαίδευση και των νέων, εκτός από αυτή των *ἐφήβων*, βλ. Forbes 1933, 34. Τα καθήκοντα του *ἐφηβάρχου* αναφέρονται αναλυτικά στον αδημοσίευτο εφηβαρχικό νόμο από το γυμνάσιο της Αμφίπολης, ό.π. σημ. 61. Συναντώνται ακόμη οι όροι *ἀρχεφήβος*, *ὑπεφήβαρχος* και *ἐφηβοφύλαξ*. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν υπάρχει *ἐφηβαρχος*, αλλά για το σώμα των εφήβων ως υπεύθυνος αναφέρεται ο *γυμνασιάρχος*. Στην Αθήνα η διοίκηση των *ἐφήβων* ασκείται από επιτροπή δέκα τιμητών της σωφροσύνης, τους *σωφρομιστάς* (με βοηθούς τους *ὑποσωφρομιστάς*), οι οποίοι εκλέγονται ανά έναν από κάθε φυλή, βλ. Marrou 1961, 171. Delorme 1960, 254 σημ. 10. Pélékidis 1962. RE V (1905) 2735 κ.ε. στο λ. *ἐφηβαρχος* (J. Öhler). Την εξέλιξη της εφηβαρχίας από στρατιωτικό θεσμό σε ενιαίο αξίωμα τεκμηρίωσε τελευταία ο Ν. Μ. Kennell, “The status of the ephēbarch”, *Tyche* 15, 2000, 103-108. Βλ. και Kennell 2006. Βλ. και Σβέρκος – Σισμανίδης 2011.

128. Forbes 1933, 35.

129. Ο θεσμός της *ἐπιστασίας*, ο οποίος αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς θεσμούς της αρχαίας ελληνικής πόλης, ποικίλλει σημαντικά ανάλογα με την πόλη και την εποχή, βλ. κυρίως H. Schween, Die Epistaten des Agons und der Palaistra in Literatur und Kunst (1911). RE VI 1 (1907) 200 κ.ε. στο λ. *Ἐπιστάται* (Szanto). Ειδικά για την παρουσία των *ἐπιστατών* στο γυμνάσιο, βλ. Robert 1935, 449 κ.ε. SEG I 366 (Σάμος, 3ος αι. π.Χ.). Filimonos – Κοντορίνη 1989, 158. Β. Κοντορίνη, Ψήφισμα προξενίας δωρικής πόλης για ένα Ρόδιο επιστάτη (3ος-2ος αι. π.Χ.), στον τόμο: ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη (1994) 579 587 (Ρόδος). L. Robert, “Un citoyen de Téos à Bou-

στη διοίκηση του γυμνασίου διαπιστώνεται κατά περίπτωση και σε κοινά αναθήματά τους στο γυμνάσιο¹³⁰.

Σε ό,τι αφορά τη διοργάνωση των αγώνων κατά τη διάρκεια των εορτών της πόλης ή του γυμνασίου, σημαντικό αξίωμα ήταν αυτό των *ἀγωνοθετῶν*, οι οποίοι κυρίως αναλάμβαναν την επίδοση των ἐπάλθων¹³¹. Ο *ἑνστάρχης* ήταν υπεύθυνος για τον *ἑνστάτον*¹³². Προσωπικό θα πρέπει να διοριζόταν και για την καθημερινή λειτουργία του γυμνασίου και τη φροντίδα των εγκαταστάσεων, όπως ο *παλαιστροφύλαξ*, ο οποίος αποτελούσε τον κλειδοκράτορα φύλακα και συντηρητή του κτηρίου¹³³.

1.5 Διδάσκαλοι

Συνήθως υπό τη γενική εποπτεία του *γυμνασιάρχου* (ή του *κοσμητοῦ* στην Αττική) αναφέρεται στις πηγές η δραστηριότητα διαφόρων *διδασκάλων*¹³⁴ που παρείχαν εξειδικευμένη θεωρητική και τεχνική κατάρτιση στις γυμναστικές και στρατιωτικές τέχνες¹³⁵. Τη σωματική και αθλητική αγωγή αναλάμβαναν γενικά οι παιδοτρίβες (*παιδοτρίβαι*), οι οποίοι δίδασκαν τα αγωνίσματα των αθλητικών αγώνων και διέθεταν ειδικές γνώσεις σχετικά με την κινησιολογία του ανθρώπινου σώματος και τη φύση των ασκήσεων, ανάλογα με την ηλικία των ασκούμενων¹³⁶. Παράλληλα, συναντώνται οι γυμναστές (*γυμνασταί*), οι οποίοι κατά τον Φιλόστρατο (*Γυμναστικός* 25-27, 31-34) είχαν ευρύτερο πεδίο γνώσης ως προπονητές επαγγελματιών αθλητών¹³⁷. Μαρτυρούνται ακόμη εξειδικευμένοι εκπαιδευτές στρατιωτικών ασκήσεων, όπως οί *ὄπλομάχοι*¹³⁸, οί *ἀκοντισταί*¹³⁹, οί *τοξόται*¹⁴⁰, οί *ἀφέται*¹⁴¹ και οί *πωλοδαμασταί*¹⁴². επίσης, ἄλλοι λειτουργοί, όπως οί *ἀλείπται*¹⁴³ και οί *ἰατρολείπται*¹⁴⁴.

1.6 Εορτές και αγώνες ως μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας

Αναπόσπαστο τμήμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας αποτελούσε ο έλεγχος των επιδόσεων ὄσων φοιτούσαν στο γυμνάσιο με τακτικούς διαγωνισμούς¹⁴⁵ (*ἀγῶνες* ή *ἀποδείξεις*), κατά κανόνα γυμνικούς αγώνες, (αγώνες δρόμου, αγώνες πεντάθλου και βαρέων αθλημάτων), αλλά και άλλους εξίσου σημαντικούς διαγωνισμούς, όπως αυτούς της *ἐνέξιας*, της *ἐνταξίας*, και της *φιλοπονίας*. Δεν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες σχετικά με τη φύση των διαγωνισμών αυτών. Επρόκειτο πάντως για αγώνες φυσικής κατάστασης (*ἐνέξιας*¹⁴⁶), διαγωγής ή πειθαρχίας (*ἐνταξίας*) και ζήλου στις αθλη-

τήροτος d'Épire", CRAI 1974, 518-529 (Τέως). Εδώ αρ. kat. **21.E7** (Μεσσήνη, 2ος-1ος αι. π.Χ.). F. Ferruti, Il ginnasio di Delo e l'inventario di Callistrato, ASAtene 76, 1998-2000, 228 (Δήλος). Στο γυμνάσιο, μάλιστα, της Δήλου οι επιστάτες διαθέτουν δικό τους χώρο (ID 1412, a στ. 21, 1417 A I στ. 142-143, 1423 Ba στ. 2), το οποίο κατανοείται ως είδος γραφείου του *ἐπιστάτη* (ή των *ἐπιστατῶν*), όπου ίσως φυλάσσονταν τα αρχεία του γυμνασίου, βλ. Audiat 1930, 124. Πρβ. Delorme 1960, 356. Hellmann 1992, 398 κ.ε. Παρόμοια λειτουργία αποδίδει ο Delorme, ὅ.π. και στο βουλευτήριο που αναφέρει ο Πausanίας (6,23,7) στο γυμνάσιο της Ηλίδας. Για τους επιστάτες, βλ. και Vial 1984, κυρίως 124 κ.ε. Για επιστάτες, οι οποίοι ανέλαβαν την ανίδρυση τιμητικών ανδριάντων σε γυμνάσια μετά από ψήφισμα της πόλης, βλ. εδώ αρ. kat. **30.E3** και **57.E2**. – Οι *ἐλαιῶνα* είχαν την ευθύνη για την προμήθεια του αλείμματος, βλ. Νίγδελης – Σουρής 2005, 42-43 με σημ. 58. – Για τους επιμελητές στο γυμνάσιο, βλ. Robert 1960, 295 σημ. 5. με παραδείγματα. Forbes 1933, 36. Επίσης, RE VI 1 (1907) 162 κ.ε. στο λ. *Ἐπιμεληταί* (J. Oehler). Βλ. και SEG XLVI 717 (Αμφίπολη).

130. Ενδεικτικά, βλ. εδώ αρ. kat. **52.E3**, **54.E1**, **59.E1-E2**.

131. Schween ὅ.π. (σημ. 129) 9 κ.ε. RE I 1 (1893) 870 κ.ε. στο λ. *Agonothetes (ἀγωνοθέτης)* (Reisch).

132. LSJ⁹ 1193 στο λ. *ἑνσταρχ-έω*.

133. LSJ⁹ 1290 στο λ. *παλαιστροφύλαξ*.

134. Για τον αρχαίο ὄρο *διδάσκαλος*, βλ. IG II² 1011 στ. 27 (Αττική, 106/5 π.Χ.). Βλ. και LSJ⁹ 421 στο λ. *διδασκαλ-εῖον* (ὄπου και *διδάσκαλ-ος*).

135. Βλ. και Gauthier – Hatzopoulos 1993, 72.

136. Φιλόστρ., *Γυμν.* 25 (για τις αρετές που οφείλει να διαθέτει ο *παιδοτρίβης*). Marrou 1961, 171. RE XVIII 2 (1942) 2390 κ.ε. στο λ. *Paidotribes (παιδοτρίβης)* (J. Jüthner). Gauthier – Hatzopoulos 1993, 72 κ.ε., 112 κ.ε. W. Decker, Sport in der griechischen Antike (1995) 143-150, 176 κ.ε. Weiler 2004, 33-42.

137. Αρχικά φαίνεται ότι δεν ήταν τόσο σαφής η διάκριση μεταξύ γυμναστικής και παιδοτριβικής, RE VII 2 (1912) 2026 στο λ. *Gymnastes (γυμναστής)* (J. Jüthner). Weiler 2004, 33 κ.ε.

138. Λ.χ. IG II² 1011 στ. 28 (Αττική, 106/5π.Χ.). IG XII,9 234 στ. 9, εδώ αρ. kat. **30.E2**.

139. IG II² 1011 στ. 28 (Αττική, 106/5π.Χ.). Πρβ. και στον αθημοσίετο νόμο της Αμφίπολης, ὅ.π. σημ. 61.

140. IG II² 1011 στ. 29 (Αττική, 106/5π.Χ.). Πρβ. και στον αθημοσίετο νόμο της Αμφίπολης, ὅ.π. σημ. 61.

141. IG II² 1011 στ. 28 (Αττική, 106/5π.Χ.).

142. Σχετική αναφορά γίνεται στον αθημοσίετο νόμο της Αμφίπολης, ὅ.π. σημ. 61.

143. RE I 1 (1893) 1360 κ.ε. στο λ. *Aleiptes (ἀλείπτης)* (Reisch).

144. Weiler 2004, 33 κ.ε.

145. Βλ. λ.χ. τον νόμο των μέσων του 2ου αι. π.Χ. στην Κω, ο οποίος αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα στις ετήσιες εορτές και τους αγώνες ενός γυμνασίου, Bringmann – Steuben 1995, αρ. kat. 225 [E]. Επίσης, στη Βέροια οι παιδοτρίβες διοργανώνουν ανάλογους διαγωνισμούς ανά τετράμηνο, Gauthier – Hatzopoulos 1993, στ. B 13 κ.ε., 72 κ.ε.

146. Με τους αγώνες της *ἐνέξιας* έχουν παραβληθεί οι αγώνες της *ἐνανδρίας*, βλ. N. B. Crowther, "Male Beauty Contests in Greece: The Eyandria and Euxia", AntCl 54, 1985, 285-291. Για τους αγώνες της *ἐνανδρίας*, οι οποίοι μαρτυρούνται στο πλαίσιο ποιικίλων γιορτών σε αρκετές ελληνικές πόλεις από τις αρχές του

τικές επιδόσεις (*φιλοπονίας*)¹⁴⁷. Επίσης, σε σχέση με το γυμνάσιο αναφέρονται σποραδικά και άλλοι διαγωνισμοί, όπως μουσικοί αγώνες ή διαγωνισμοί με μαθησιακό περιεχόμενο, όπως λ.χ. αυτός της *πολυμαθίας*¹⁴⁸. Οι διάφοροι αγώνες, στους οποίους λάμβαναν μέρος όσοι φοιτούσαν στα γυμνάσια, ήταν είτε ενσωματωμένοι στις επίσημες εορτές και τις λατρευτικές εκδηλώσεις της πόλης είτε διεξάγονταν στο πλαίσιο των εορτών του γυμνασίου¹⁴⁹.

Οι εορτές με τις ποικίλες λατρευτικές εκδηλώσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη ζωή του γυμνασίου, όπως άλλωστε και σε κάθε έκφανση του αρχαιοελληνικού καθημερινού βίου¹⁵⁰. Ως προστάτες του γυμνασίου λατρεύονταν ο Ερμής και ο Ηρακλής¹⁵¹. Η εορτή του γυμνασίου για την οποία γνωρίζουμε τα περισσότερα ήταν τα *Ερμαῖα*, των οποίων ο ετήσιος εορτασμός φαίνεται ότι είναι διαχρονικά συνυφασμένος με την ιστορία του ελληνικού γυμνασίου, όπως μαρτυρεί το μεγάλο γεωγραφικό και χρονολογικό εύρος των σχετικών επιγραφών. Σύμφωνα με τις σωζόμενες μαρτυρίες, επρόκειτο για εορτή προς τιμήν του Ερμή τον τελευταίο μήνα του έτους και είχε διάρκεια τουλάχιστον δύο ημερών. Η γιορτή σηματοδοτούσε το τέλος του γυμνασιακού έτους και της θητείας του *γυμνασιάρχου*. Περιελάμβανε γυμνικούς αγώνες (συνηθέστερα μαρτυρούνται τα αγωνίσματα του *δρόμου* και της *λαμπαδηδρομίας*¹⁵²) και τους διαγωνισμούς της *εὐεξίας*, της *εὐταξίας* και της *φιλοπονίας*. Η έναρξη και το πέρας των αγώνων σηματοδοτούνταν από θυσίες εξαγνισμού και αιματηρές θυσίες βοδιών αντίστοιχα. Στις επιγραφές που αναφέρονται στον εορτασμό των *Ερμαίων* περιγράφονται συχνά οι τελετές της θανάτωσης, της μεταφοράς και της θυσίας συγκεκριμένα δύο βοδιών. Κατά μια άποψη, η παράδοση που αναπτύχθηκε στα *Ερμαῖα* γύρω από τη θυσία των δύο βοδιών έλκει την καταγωγή της στο επεισόδιο του Ομηρικού Ύμνου, όταν ο Ερμής κατά το τέλος της πρώτης περιπετειώδους ημέρας της ζωής του θανάτωσε δύο βόδια και τα θυσίασε στους δώδεκα θεούς, αφού, βρέφος ακόμη, είχε εφεύρει τη λύρα και είχε κλέψει μια από τις αγελάδες του Απόλλωνα¹⁵³. Η εορτή ολοκληρωνόταν με την τέλεση ενός συμποσίου¹⁵⁴.

4ου αι. κ.ε. και κατά μια άποψη αποτελούσαν διαγωνισμούς ομορφιάς, βλ. ακόμη RE VI 1 (1907) 839 στο λ. *Εὐανδρίας ἀγών* (J. Jüthner). N. B. Reed, "The Euyandria Competition at the Panathenaia Reconsider", *AncW* 15, 1987, 59-64. Κεφαλαίου 1996, 138 κ.ε. Chankowski 2010, 330.

147. Forbes 1933, 25 με σημ. 22. Gauthier – Hatzopoulos 1993 (Χερσόνησος και Οδησός της Μαύρης Θάλασσας αντίστοιχα). 102 κ.ε. Συγκεντρωμένες τις σχετικές επιγραφές, βλ. τελευταία στον N. Crowther, "Euexia, eutaxia, philoponia. Three contests of the Greek gymnasium", *ZPE* 85, 1991, 301-304.

148. G. Lukas, Die Kalokagathia in ihrer Beziehung zur Gymnastik und Musike und in ihrer Bedeutung für die Paideia, στον τόμο: D. Jürgen (επιμ.), *Antikerezeption, Antikeverhältnis, Antikebegegnung in Vergangenheit und Gegenwart* (1983) 3-11.

149. Για τις *ἀποδείξεις*, τους ποικίλους δηλαδή αγώνες που διοργανώνονταν σε σχέση με το γυμνάσιο, βλ. Ziebarth 1914, 79 κ.ε. Nilsson 1955, 42 κ.ε. Marrou 1961, 257 κ.ε. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 75 κ.ε., 102 κ.ε. Για αγώνες εφήβων και νέων στο πλαίσιο των εορτασμών της πόλης, βλ. Nilsson 1955, 67 κ.ε. H. Kotsidu, Die musischen Agone der Panathenäen in archaischer und klassischer Zeit. Eine historisch-archäologische Untersuchung (1991). A. Chaniotis, Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik, στον τόμο: Wörrle – Zanker 1995, 156 κ.ε. Aneziri – Damaskos 2004, 247. Για τη σημασία των αθλητικών αγώνων σε σχέση με το γυμνάσιο, βλ. γενικά και Newby 2006, 69 κ.ε., κυρίως 74 κ.ε. Για τις λειτουργίες και τη σημασία των εορταστικών διοργανώσεων στην ελληνιστική πόλη, βλ. Chaniotis, ό.π. 147-172. H. U. Wiemer, "Bild der Polis oder Bild des Königs? Zur Repräsentationsfunktion städtischer Feste im Hellenismus", στον τόμο: Matthaei – Zimmermann 2009, 116-131, όπου σποράδην για τη συμμετοχή εφήβων και νέων στις εορτές.

150. Βλ. και Siska 1933. Aneziri – Damaskos 2004, 247.

151. Βλ. παρακάτω σελ. 61 κ.ε., Κεφ. II.1.

152. Η λαμπαδηδρομία αποτελούσε ένα αγώνισμα που κατά μια άποψη ήταν γενικότερα συνδεδεμένο με τη λατρεία του Ερμή, τελούνταν δηλαδή και εκτός των γυμνασίων, βλ. σχετικά Rückert 1998, 121 κ.ε. Λαμπαδηδρομίες στις οποίες συμμετείχαν οι έφηβοι και οι νέοι των γυμνασίων γνωρίζουμε ότι οργανώνονταν σε διάφορες εορτές στην Αθήνα, όπως στα Μεγάλα Παναθήναια, τα Προμήθεια, τα Ηφαίστεια και τα Θήσεια, επίσης σε εορτές του Πανός και κατά τις Χόες των Ανθεστηρίων, βλ. RE XII 1 (1924) 569 κ.ε. στο λ. *λαμπαδηδρομία* (J. Jüthner). G. Q. Giglioli, "Lampadedromia", *ArchCl* 3, 1951, 147-62. Chankowski 2010, κυρίως 103 κ.ε.

153. Για την ενδιαφέρουσα αυτή πρόταση βλ. Chiricat 2000, 391 κ.ε. Να συμπληρώσουμε ότι σε σχέση με τον Ερμή *εναγώνιο* και τη λαμπαδηδρομία μαρτυρείται και η θυσία ταύρου, βλ. μια σχετική σκηνή σε ένα αττικό αγγείο, Rückert 1998, 121 με σημ. 419 και αρ. κατ. III 110 (θυσία ενός ταύρου σε βωμό μπροστά από μια ερμαϊκή στήλη, ενώ στην πίσω όψη του αγγείου τέσσερις νέοι τρέχουν με λαμπάδες). Ταύρος αφιερώνεται και στον Ηρακλή, στο ανάγλυφο του Ιλισσού, σε μια σκηνή που πιθανόν σχετίζεται με την αποδοχή εφήβων στις αθηναϊκές φρατρίες, βλ. σελ. 84 με σημ. 478.

154. Οι σημαντικότερες πληροφορίες που σώζονται από διάφορες πόλεις κατά τους ελληνιστικούς χρόνους είναι συνήθως αποσπασματικές: SEG XXXII 147 = SEG XXXIII 142. IG II² 1227 (Σαλαμίνα). W. G. Forrest, *BSA* 61, 1966, 205 κ.ε. (Χίος). Syll³ 1068 (Πάτμος). D. Knöpfler, *BCH* 103, 1979, 165-188 (Χαλκίδα). Πaus. 8,14,10 (Φαινός). OGI 339 (Σηστός) και SEG XLVI 923 *IGBulg* I, 44-45 (Χερσόνησος και Οδησός της Μαύρης Θάλασσας αντίστοιχα). Τις παραπάνω μαρτυρίες συμπληρώνει ο νόμος της Βέροιας, SEG XXVII 261, Β στ. 59-67. Η τέλεση των *Ερμαίων* στις παραπάνω πόλεις παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες, βλ. Gauthier – Hatzopoulos 1993, 95 κ.ε. Γενικά για την εορτή βλ. ακόμη RE VII (1912) 2018 κ.ε. στο λ. *Gymnasium* (J. Oehler). L. Deubner, *Attische Feste* (1932) 217. BE 1962, 248 (J. και L. Robert). Rückert 1998, 132 κ.ε., 272, αρ. κατ. IV 11-16. Gauthier 1995, 5 με σημ. 34. Aneziri – Damaskos 2004, 249. Chankowski 2010, 289 κ.ε. με σημ. 249 και κυρίως Chiricat 2000, 391 κ.ε., ο

Σε ορισμένα γυμνάσια μαρτυρούνται εορτές προς τιμήν του Ηρακλή, τα *Ἡράκλεια*. ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου ο Ερμής και ο Ηρακλής τιμώνταν σε κοινές εορτές (*Ἑρμαῖα καὶ Ἡράκλεια*)¹⁵⁵. Σπανιότερα μαρτυρούνται σε γυμνάσια εορτές προς τιμήν άλλων θεών, όπως τα *Ἐρωτίδεια* και τα *Μουσεῖα*¹⁵⁶. Επιπλέον, σε γυμνάσια μαρτυρούνται και εορτές αφηρωισμένων νεκρών, όπως λ.χ. τα *Μίννα* στον Ορχομενό¹⁵⁷.

Παράλληλα, ήδη από το πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ. μαρτυρούνται εορτές προς τιμήν ευεργετών που παραχώρησαν σημαντικές δωρεές για τη λειτουργία του γυμνασίου, όπως είναι αρχικά ηγεμόνες¹⁵⁸ και αργότερα άλλα πολιτικά πρόσωπα, πολίτες ή ξένοι ευεργέτες¹⁵⁹.

Όλες οι παραπάνω εορτές περιελάμβαναν συνήθως αγωνίσματα, θυσίες και συνεστιάσεις μέσα στο γυμνάσιο¹⁶⁰.

Σημαντικές για τον κόσμο των εφήβων ήταν και οι εορτές της πόλης που σχετίζονται ειδικότερα με την ένταξη των εφήβων στην κοινωνία, δηλαδή ποικίλων τύπων τοπικές διαβατήριες εορτές, όπως λ.χ. είναι τα *Απατούρια* στις ιωνικές πόλεις¹⁶¹ ή τα *Ξανδικά* στη Μακεδονία¹⁶².

Εκτός από τις κατεξοχήν εορτές του γυμνασίου, τα σώματα των *παιδων*, των *εφήβων* και των *νέων* υπό την εποπτεία αξιωματούχων (δηλαδή των *παιδονόμων*, των *εφηβάρχων* ή των *γυμνασιάρχων*) παρίστανται ή διαδραματίζουν ορισμένο ρόλο κατά περίπτωση σε ορισμένες από τις δημόσιες εκδηλώσεις της πόλης, κυρίως σε θρησκευτικά δρώμενα, αλλά και εκδηλώσεις με πολιτικό περιεχόμενο, όπως επετειακές εορτές¹⁶³, πομπές και θυσίες¹⁶⁴, τοπικές λατρείες αφηρωισμένων νεκρών¹⁶⁵, δημόσιες επιτάφιες τελετές επι-

τους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους κ.ε. Βλ. λ.χ. IG VII 48 (Μέγαρο, πρώιμο αυτοκρατορικοί χρόνοι). SEG XXIX 452 (Θεσπιαί, 1ος μ.Χ., όπου αναφέρονται σε σχέση με το γυμνάσιο οι εορτές των *Μουσειών Σεβαστών* και των *Ἐρωτιδείων Καισαρείων*).

157. Βλ. εδώ αρ. κατ. 27.E1. Για τη λατρεία τοπικών ηρώων στο γυμνάσιο, βλ. παρακάτω σελ. 161 κ.ε., Κεφ. III.4.

158. Για εορτές που διοργανώνονται προς τιμήν ηγεμόνων σε γυμνάσια, βλ. παρακάτω σημ. 874 και 877.

159. I.Thess I 52 (Φάρσαλος, πρώτο μισό 3ου αι. π.Χ.). Herding 1907, 273 (εδώ αρ. κατ. 60.E5) και OGIS 764 (εδώ αρ. κατ. 60.E8) (Πέργαμος, εορτές που διοργανώνουν γυμνασάρχοι με αφορμή την ανέγερση των ανδριάντων τους).

160. Βλ. Forbes 1933, 53. Gauthier 1980, 210 κ.ε. και τελευταία E. Mango, Bankette im hellenistischen Gymnasion, στον τόμο: Kah – Scholz 2004, 73-312, η οποία με βάση τις γραμματειακές, επιγραφικές και αρχαιολογικές πηγές που συγκέντρωσε έδειξε τη συχνότητα των συμποσίων που οργανώνονταν μέσα στα γυμνάσια και υποστήριξε τη διεύρυνση των λειτουργιών του γυμνασίου στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Σύμφωνα με την ίδια, η νέα λειτουργία του γυμνασίου ως συμποσιακού κέντρου επηρέασε την αρχιτεκτονική των κτηρίων (με τη διαμόρφωση λ.χ. ειδικών αιθουσών). Στο παράδειγμα πάντως της Αμφίπολης, η Mango (ό.π. 304 εικ. 6) ταυτίζει τις τρεις αίθουσες της νότιας πλευράς της παλαιόστρας με αίθουσες συμποσίου με κριτήριο τα σωζόμενα εγκάρσια τοιχεία, τα οποία υποθέτει ότι προορίζονταν για τη στήριξη κλινών. Ωστόσο, τα τοιχεία αυτά ανήκουν στην πραγματικότητα στην υποθεμελίωση των δωμάτων και σε καμιά περίπτωση δεν σχετίζονται με την ανωδομή και τον εξοπλισμό των χώρων. Βλ. εδώ αρ. κατ. 37.

161. Για τα Απατούρια, την ιωνική εορτή εγγραφής των εφήβων στους καταλόγους πολιτών, βλ. Parke 2000, 129 κ.ε., 132 και παρακάτω σημ. 565.

162. M. B. Hatzopoulos, Cultes et rites de passage en Macédoine (1994) 89 κ.ε. Π. Χρυσστόμου, «Οι θεσσαλομακεδονικοί θεοί των καθαρμών και η μακεδονική γιορτή Ξανδικά», Μακεδονικά 29, 1993-94, 175-207.

163. Χαρακτηριστική είναι λ.χ. η συμμετοχή των εφήβων της Αττικής στην επέτειο της μάχης του Μαραθώνα την 6η ημέρα του μήνα Βοηδρομιώνος, βλ. Parke 2000, 72 κ.ε.

164. Από έναν μεγάλο αριθμό μαρτυριών αναφέρουμε επιλεκτικά τα *Ἀρτεμίσια* στην Ερέτρια (IG XII,9 236 στ. 44-46, εδώ αρ. κατ. 30.E3, 100 π.Χ.), τα *Μουσεῖα* στις Θεσπίες (Αισχ., *Κατὰ Τιμ.* 5,10. SEG XXIX 452, 1ος μ.Χ.), τα *Θήσεια* στην Αθήνα (Kah 2004, 75 κ.ε. Chankowski 2010, 94 κ.ε.) και τη Δήλο (RE Suppl. XIII [1973] 182 κ.ε. στο λ. Theseus [H. Herter], όπου συγκεντρωμένες και άλλες πηγές για τα Θήσεια), τις λεμβοδρομίες των εφήβων στα αττικά *Μουνίχια* και *Διωστήρια* (Parke 2000, 238 με σημ. 175, 283 κ.ε.), αλλά και τη συμμετοχή των εφήβων στα Ελευσίνια (Parke 2000, 79). Επίσης, τα *Τολάεια* μαζί με τα *Ἡράκλεια* στη Θήβα (έχει υποστηριχτεί ότι επρόκειτο για την ίδια εορτή, βλ. σχετικά S. Symeonoglou, The Topography of Thebes from the Bronze Age to modern Times [1985] 109). Από τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα είναι αυτά από την Αθήνα των τελευταίων χρόνων του 2ου αι. π.Χ., στα οποία μαρτυρείται η μεταφορά του Παλλαδίου από τους εφήβους στο Φάληρο (IG II 1006, 1008, 1011, βλ. B. Nagy, “The procession to Phaleron”, Historia 40, 1991, 288-306).

165. Βλ. λ.χ. τη συμμετοχή των *παιδων* με επικεφαλής τον *γυμνασάρχο* στη λατρεία του Αράτου στη Σικυώνα (Πλούτ. *Ἄρατ.* 53).

οποίος παραβάλλει όλες τις σχετικές μαρτυρίες. Η παλαιότερη μαρτυρία προέρχεται από την Αθήνα στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., βλ. Πλάτ., *Λύσ.* 206 c-d. Από τις παλαιότερες μαρτυρίες για τον εορτασμό των *Ἑρμαίων* σε άλλη πόλη πρέπει να είναι αυτή από την Ερεσό της Λέσβου, στην τελευταία δεκαετία του 3ου αι. π.Χ., βλ. IG XII Suppl. 122 στ. 24 (εδώ αρ. κατ. 51.E1). Ελκυστική είναι η πρόταση του Chiricat 2000, 431 που συνδυάζει τη μαρτυρία του τιμητικού ψηφίσματος του Ελληνικού από την Ερέτρια (εδώ αρ. κατ. 30.E2) με τον μύθο της γέννησης του Ερμή, όπως τον αφηγείται ο Αριστοφάνης (*Πλούτ.* 1126) και προτείνει ότι τα *Ἑρμαῖα* γιορτάζονταν την τέταρτη μέρα του τελευταίου μήνα του έτους.

155. Για την τέλεση των *Ἡρακλείων* γνωρίζουμε ελάχιστα. Όπως όμως είναι γενικά γνωστό, για τον Ηρακλή συνηθίζονταν οι αιματηρές θυσίες αρσενικών ζώων, ιδιαίτερα βοδιού ή ταύρου, βλ. Farnell 1970, 155 κ.ε. IG XII,9 952 και Knöpfler ό.π. (σημ. 154) 167 κ.ε. (Χαλκίδα, 2ος αι. π.Χ.). Chiricat 2000, 458 (Ερεσός και Χίος). Chankowski 2010, 289 σημ. 247 (Απάμεια).

156. Τα *Ἐρωτίδεια* αναφέρονται σε αγωνιστικές επιγραφές από

φανών προσωπικοτήτων¹⁶⁶, υποδοχή ξένων ηγεμόνων¹⁶⁷ ή, αργότερα, τελετές λατρείας των ρωμαίων αυτοκρατόρων¹⁶⁸.

1.7 Ανακεφαλαίωση

Σήμερα δεχόμαστε ότι το γυμνάσιο αποτέλεσε πρωταρχικά κέντρο γυμναστικής εκπαίδευσης και στρατιωτικής κατάρτισης. Η φιλοσοφική διδασκαλία που διαπιστώνεται στα γυμνάσια σημαντικών κέντρων, όπως στην Αθήνα ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., την Πέργαμο, την Αλεξάνδρεια, τη Ρόδο ή άλλων μικρότερων πόλεων λίγο αργότερα, και η οποία συστηματοποιήθηκε και εξειδικεύθηκε στους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους σε περισσότερες ακόμη πόλεις, αποτελεί μια παράλληλη πτυχή της εκπαίδευσης στο γυμνάσιο. Ανεξάρτητα από το πώς ακριβώς διαμορφώθηκε το κέντρο βάρους της γυμνασιακής εκπαίδευσης σε κάθε πόλη με την πάροδο των ελληνιστικών χρόνων, το γυμνάσιο αποτέλεσε κατά συστηματικό τρόπο μνητικό θεσμό που προετοίμαζε την ένταξη των νεαρών ανδρών στο πολιτικό σώμα των ενηλίκων. Παράλληλα με τη σωματική αγωγή και τη διανοητική καλλιέργεια των νεαρών μελών της πόλης, στόχος του γυμνασίου υπήρξε η μύησή τους στις δημόσιες υποθέσεις της πόλης, στις θρησκευτικές παραδόσεις και τις πολιτικές της αξίες. Ο χώρος του ίδιου του γυμνασίου αποτέλεσε κέντρο της κοινωνικής δραστηριότητας των παιδών, των εφήβων και των νέων, ιδιαίτερα κατά τη διοργάνωση των εορτών και την τέλεση των αγώνων. Ο ρόλος του γυμνασίου στην κοινωνικοποίηση των νέων ενισχύθηκε ιδιαίτερα από τη στιγμή που το συλλογικό ενδιαφέρον της πόλης για το γυμνάσιο εκδηλώθηκε πλέον με σαφήνεια, όταν δηλαδή η τελευταία όρισε για τη διεύθυνση του γυμνασίου αιρετό δημόσιο άρχοντα, κατά κανόνα τον *γυμνασίαρχον*, μέσω του οποίου διατηρούσε τον έλεγχο της συνολικής λειτουργίας του γυμνασίου¹⁶⁹. Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να καθοριστεί η πραγματική κοινωνική έκταση που κατέλαβε ιστορικά η γυμνασιακή εκπαίδευση μέσα στο πλαίσιο της πόλης και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώθηκε ο κοινωνικός χαρακτήρας του γυμνασίου στην πάροδο του χρόνου, δεδομένου ότι δεν είναι συνήθως δυνατό να απαντηθούν με σαφήνεια τα ερωτήματα αν, πού και πότε η συμμετοχή των νέων στο γυμνάσιο λάμβανε υποχρεωτικό χαρακτήρα¹⁷⁰. Ο υποχρεωτικός ή όχι χαρακτήρας του θεσμού του γυμνασίου θα καθόριζε τη γυμνασιακή εκπαίδευση αντίστοιχα είτε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση των δικαιωμάτων του πολίτη είτε ως ιδιαίτερο γνώρισμα μιας προνομιούχου τάξης πολιτών¹⁷¹. Σε κάθε περίπτωση, μια από τις πιο

ενδιαφέρουσες πτυχές του θεσμού παραμένει το γεγονός ότι εκεί καλλιεργήθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η συνείδηση ενός κοινού, ελληνικού πολιτισμού, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες της πολιτικά αυτόνομης πόλης-κράτους¹⁷².

Βλ. ακόμη τις εορτές προς τιμήν του Αλεξιμάχου, γιου του Κριτολάου στην Αιγιάλη της Αμοργού προς το τέλος του 2ου αι. π.Χ., εδώ αρ. κατ. 46.E1 και πιο αναλυτικά παρακάτω σελ. 165-166.

166. Chiricat 2005, 222 κ.ε. με συγκεντρωμένα παραδείγματα από μικρασιατικές πόλεις της εποχής του Αυγούστου. Chankowski 2010, 475 στον αρ. κατ. 134.

167. Forbes 1933, 26 με σημ. 30. E. Perrin-Saminadayar, "L'accueil officiel des souverains et des princes à Athènes à l'époque hellénistique", BCH 128-129, 2004-2005, 351-375. Kennell 2006, XII με σημ. 29.

168. Forbes 1933, 52 κ.ε. με παραδείγματα. Π. Καραναστάση, "Ζητήματα της εικονογραφίας και της παρουσίας των ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα", ΑΕφμ. 134, 1995, 211 με σημ. 12-13.

169. Για το γυμνάσιο ως μνητικό θεσμό, βλ. Forbes 1933, 52. Gauthier 1995, 7 κ.ε. Robert 1960, 296-298, 369. Πρβ. Dreyer ό.π. (σημ. 69) 233 κ.ε.

170. Βλ. λ.χ. τη μαρτυρία του Πausανία (7,27,5), ο οποίος κατά τη διήγησή του για το γυμνάσιο της Πελλήνης επισημαίνει παρενθετικά ότι στις μέρες του είχε επικρατήσει να μη γίνεται δεκτός κανείς ως πολίτης αν δεν έχει προηγουμένως εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του ως έφηβος. Στη διήγησή του Πausανία υπονοείται δηλαδή ο μη υποχρεωτικός χαρακτήρας της εφηβείας στην πόλη αυτή κατά το παρελθόν. Αντίστοιχα, βλ. την περίπτωση της Αμφίπολης, όπου μόνο *οί έν τοις τιμήμασιν όντες* είχαν το δικαίωμα φοίτησης στο γυμνάσιο και συμμετοχής στην εφηβεία, βλ. M. B. Hatzopoulos, *L'organisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciens et documents nouveaux. Μελετήματα 30* (2001) 137 κ.ε. Ο ίδιος, *Cités en Macédoine*, στον τόμο: M. Redé – L. Dubois (επιμ.), *La naissance de la ville dans l'Antiquité* (2003) 135 κ.ε. Chankowski 2010, κυρίως 140. Για το ιδιαίτερο καθεστώς και την εκπαίδευση *των βασιλικών παιδών* του Μακεδονικού Βασιλείου, βλ. N. G. L. Hammond, "Royal pages, personal pages, and boys trained in the Macedonian manner during the period of the Temenid monarchy", *Historia* 1990, 261-190. S. Psoma, *Entre l'armée et l'oikos: l'éducation dans le royaume de Macédoine*, στον τόμο: A. M. Guimier-Sorbets – M. B. Hatzopoulos – Y. Morizot (επιμ.), *Rois, Cités, Nécropoles. Institutions, Rites et Monument en Macedoine. Μελετήματα 45* (2006) 285 κ.ε. Βλ. και αμέσως παρακάτω σημ. 171.

171. Για το δίλημμα βλ. Gauthier 1995, 7. Gehrke ό.π. (σημ. 90) 417 κ.ε. Ο διάλογος για τη λειτουργία του γυμνασίου συνεχίζεται στην έρευνα, όπως άλλωστε έδειξε το συνέδριο στη Φρανκφούρτη (Kah – Scholz 2004), όπου οι συμμετέχοντες έφτασαν για αρκετά ζητήματα σε αποκλίνοντα μεταξύ τους συμπεράσματα, βλ. λ.χ. τις ανακοινώσεις του S.V. Tracy και L. Burckhardt για τον χαρακτήρα της εφηβείας ή των K. Bringmann και W. Habermann για τον θεσμό του γυμνασίου στην Ανατολή και την Αίγυπτο.

172. A. Mehl, "Erziehung zum Hellenen - Erziehung zum Weltbürger: Bemerkungen zum Gymnasion im hellenistischen Osten", *Nikephoros* 5, 1992, 43-73. Hesberg 1995, 14 κ.ε. Για τον ρόλο των γυμνασίων στις νεοϊδρυμένες πρωτεύουσες, αλλά και τις μικρότερες ελληνικές πόλεις των βασιλείων της Μικράς Ασίας